

Fehér M. István

Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái (II.)*

Kant, Schelling, Arisztotelész, Husserl, Heidegger. Adalékok műveik kiadásának történetéhez

II.

Kezdetben abból indultunk ki, hogy a hagyományos (filológiai-pozitívista) felfogás szerint első lépésben megállapítjuk a szöveget, majd második lépésben következik az interpretáció, a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat értelmezése. Jelen dolgozat egyik alapvető tézise pedig úgy hangzik, hogy a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s hogy ily módon filológia és hermeneutika többszörösen is egymásba fonódik.

A szövegmegállapítás egyik hagyományos nehézsége maga is filológiai eredetű, amennyiben – a szöveget megállapítandó – a filológiai-szövegkritikai munka egy szöveg kiadástörténetére visszanyúlva gyakran azzal a ténnyel szembesül, hogy bizonyos szövegeket szerzőjük több kiadásban, s így több, egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő szövegváltozatban is megjelentetett. Mi a teendő ebben az esetben? Melyik legyen akkor a kanonikus szöveg? Hogyan kell ezt megállapítani: helyre-állítani vagy elő-állítani?¹

Számos messzire vezető kérdés merül itt fel, s jelen dolgozat keretei között csupán egyetlen példa kissé bővebb bemutatására vállalkozom. A filozófiatörténet egyik klaszikus műve, az újkori filozófiának pedig alighanem az egyik legkiemelkedőbb alkotása Kantnak *A tiszta ész kritikája*. E mű 1781-ben jelent meg, 1787-ben pedig egy átdolgozott második kiadás látott napvilágot. Ez utóbbi elé Kant teljesen új előszót írt, a beve-

*A tanulmány első része a *Világosság* 2009 nyári számában jelent meg.

¹Magyarul nem adható vissza, hogy a német „Feststellen” (*megállapítani, rögzíteni*) és „Herstellen” (*előállítani*) szavak igetöve közös. A fentiekben a kötőjeles írásmóddal ezt a közösséget próbálom (szükségképpen tökéletlenül s alább magyarázandó módon) kifejezni, ahol is a „megállapítani” a „Feststellen” (helyre-állítani, szilárdan rögzíteni) és a „Herstellen” (előállítani) nem-fogalmaként szerepel. A két eljárás összefüggéséhez, pontosabban kontúrjaik elmosódásához, egymásba játszásához lásd például Paul Ziche: „Editionswissenschaft: Historisch-kritisches Edieren. Beispiele aus der Akademie-Ausgabe von Schellings Werken”, *Akademie Aktuell. Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Heft 20, 2007/1, 27–31. o., itt 27. o.: „Das »Herstellen« oder »Feststellen« eines Textes bildet einen unverzichtbaren Arbeitsschritt einer kritischen Edition. Das setzt voraus, dass vor einer solchen editorischen *Feststellung* ein Text nicht wirklich feststeht, sondern erst im Prozess des Edierens *entsteht*. Eine Edition bewahrt oder reproduziert nicht nur etwas bereits Vorliegendes [...]”. („Egy szöveg »előállítása« vagy »megállapítása« egy kritikai kiadás elengedhetetlen munkafázisa. Ez azt előfeltételezi, hogy egy ilyen szerkesztői *megállapítás-rögzítés* előtt a szöveg valójában nem létezik *rögzített formában*, hanem a szerkesztés folyamatában jön csak létre. Valamely kiadás nem csupán valami már meglévőt őriz meg vagy reprodukál [...]”). (Kiemelés F. M. I.) – „Megállapítás”, „helyreállítás” és „előállítás” kapcsolatához a következő magyarázat kínálkozik. A szöveg „megáll(ap)ítása” annyi, mint megállítása, rögzítése, „helyre-”,

zetést megtartotta, de lényegesen kibővítette, s magát a szöveget is egyes részeiben alaposan átdolgozta – többek között a transzcendentális esztétikáról szóló részt is kibővítette, a transzcendentális dedukcióról szóló fejezetet viszont két bevezető rész kivételével szinte teljesen újraírta. Az első kiadás harmincöt oldalas szövegének helyébe itt a másodikban negyvenoldali új szöveg került, s még másutt is lényeges pontokon dolgozta át az első kiadás szövegét.²

A Kant halála óta eltelt időszakban minden Kant-kiadás vagy -fordítás kényszerűen szembetalálja magát a nehézséggel: melyik kiadás szövegét reprodukálja (vagy a fordítás számára melyiket vegye alapul), s egyáltalán: hogyan kezelje a két kiadás problémáját? Az az út, amelyet a Porosz Királyi Tudományos Akadémia kiadása követett, hogy tudniillik 1911-ben mindkét kiadás szövegét külön-külön kötetben adta ki (az akadémiai kiadás harmadik és negyedik kötetében), nyilván csak egy akadémiai kiadás számára áll nyitva, ám még ez sem tökéletes, mivel – ahogy felhívták rá a figyelmet, s alighanem joggal – ez a megoldás alaposan megnehezíti egyes szöveghelyek össze-

pontosabban a (maga) „helyére” állítása, s ebben az értelemben markánsan nem választható el az „elő-állítástól”, mely végeredményben ugyancsak valamilyen helyen való rögzítéshez vezet: olyan folyamatról van szó, melyben úgyszólván hátulról *elő*-re, egy bizonyos helyre, azaz a maga (kanonikus) helyére *állítjuk* a szöveget, ennek eredményeképpen pedig most már megvan, azaz szilárdan, mozdulatlanul, rögzítetten áll [steh fest] – áll itt előttünk. Az elő-állítást mint folyamatot hozzávetőleg úgy lehet érteni, ahogy a terméket a gyártó vagy ahogy a gyanúsítottat a rendőrség *elő-állítja*: a termék nem létezett, a gyanúsított igen, de eddig bujkált, vagy legalábbis nem találták, nem akadtak rá, most viszont – miután rátaláltak, meg-állították, fel- és (alkalmasint) le-tartóztatták – már (szilárdan) megvan, ennélfogva megfelelőképpen lehet rendelkezni vele, például ki lehet hallgatni (míg a terméket eladni vagy használni lehet). Az elő-állítás, hely(é)re állítás eredményeképp továbbá mindegyikük immár lokalizálható, mindegyiknek van *helye*: az elő-állított szöveg fellelési helye a papír alapú kéziratban vagy a nyomtatott könyvben található, melyet a könyvtár (levéltár, kéziratár) őriz, a gyanúsítotté a fogda, melyet a rendőrség őriz, a terméké meg a raktár: az előállítás tárgyát (alanyát) mindegyik esetben megfelelő módon ki lehet szolgáltatni, ki lehet kérni, és vissza lehet adni. Az előállított személy azonosságát (személyazonosságát) éppúgy ellenőrzik, ahogy a termékét vagy a megállapított-előállított szövegét (szövegazonosság, *Wortlaut*), minekutána mindegyikük azonossága immár biztosítva van és nem változik. Az elő-állított az, akit (amit) kerestek, s megfelelő azonosítás után a maga helyére állítják – helyre-állítják (nyomdába-könyvtárba vagy fogdába-rendőrségre vagy raktárba-üzletbe). Mellesleg a német „feststellen”-nel a „megállapítani”, „rögzíteni” értelmében hasonló jelentésű „festhalten” és „festsetzen” igék nagyon is rendelkeznek az „örizetbe venni”, „megállítani”, „fel- vagy letartóztatni” jelentédimenzióival. A választott példa azt kívánja szemléltetni, miképp lehet az elő-állítás egyszerűsége (egy bizonyos) helyre-állítás is; e folyamatban mindazonáltal különbség áll fenn a termék előállítása (herstellen) és a kihallgatott-gyanúsított előállítása (feststellen-festsetzen) között, amennyiben az előbbi az előállítás során jön létre, míg az utóbbi már azt megelőzően is létezett ugyan, ám mégiscsak az elő-állítással jön pregnáns értelemben létre, azaz létmódot vált, jogi státusza megváltozik – miként a kritikai kiadás szövege ugyancsak a rögzítés után válik csupán „kanonikussá”.

² A két kiadás különbségéről lásd például az új angol kiadásban a fordítók alapos bevezetésének V. részét (I. Kant: *Critique of Pure Reason*, translated and edited by Paul Guyer and Allan Wood, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 66–73. o., különösen 70. sk. o.). Lásd továbbá Wolfgang Carl: „Die transzendentale Deduktion in der zweiten Auflage”, in: *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Klassiker Auslegen, Bd. 17/18, szerk. G. Mohr, M. Willaschek, Berlin: Akademie Verlag, 1998, 189–216. o., itt 189. o.: „A *Kritika* második kiadása számára Kant a tiszta értelmi fogalmak transzcendentális dedukciójáról szóló szakaszt teljesen újraírta. Noha Kant maga csupán az 'ábrázolásban' történt javításokról beszél, a két fogalmazvány tartalmi tekintetben is világosan különbözik egymástól”. Lásd még uő: *Die transzendentale Deduktion in der ersten Auflage der Kritik der reinen Vernunft. Ein Kommentar*, Frankfurt am Main 1992, és Hansgeorg Hoppe: „Die transzendentale Deduktion in der ersten Auflage”, *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Klassiker Auslegen, id. kötet, 159–188. o. Vö. továbbá ugyancsak Dieter Sturma: „Die Paralogismen der reinen Vernunft in der zweiten Auflage”, uo. 391–411. o., itt 392. o.: „A második kiadás átdolgozott részéit Kant csupán »az ábrázolásmód megváltoztatásának« nevezte. [...] Ez az utalás azt sugallja, hogy az A-és B-paralogizmusok között csupán stilisztikai különbségek állnak fenn. Ez a beállítás már csak azért sem kielégítő, mivel minden pregnáns megfogalmazás ellenére a B-paralogizmusok továbbra sem mentesek redundanciától és homályosságtól, ami arra mutat, hogy »az ábrázolásmód megváltoztatásának« más motívumai is lehettek. Ha viszont a B-paralogizmusok egészére tekintünk, az a benyomás keletkezik, hogy a bizonyítás módja itt is megváltozott.”

vetését a két kiadásban.³ Ezen túlmenően az akadémiai kiadás nem is elfogulatlan, mivel a kiadás módjából egyfajta hallgatólagos állásfoglalás mégiscsak kitűnik. A két külön kötetben való kiadás látszólag nem foglal ugyan állást abban a tekintetben, hogy melyiknek a szövegét tekinti jobbnak (kanonikusnak?, véglegesnek?), mégis szembeötlő egyfelől a sorrendiség kérdése – az a tény, hogy az akadémiai kiadás harmadik kötetében *A tisztá ész kritikája* második kiadásának teljes szövege található, míg az ezt követő negyedikben az elsőé, azaz fordított a kronológiai sorrend –, másfelől pedig az, hogy a negyedik kötetben kinyomtatott első kiadás szövege nem teljes, csak odáig tart, amíg Kant már nem változtatott többet a szövegen (azaz a teljes szövegnek nem egészen a feléig, úgyhogy a második kiadásnak a harmadik kötetben kinyomtatott 552 oldalával szemben a negyedik kötet 252 lapot számlál). E kettős kiadástechnikai döntés hallgatólagosan tehát világos módon a második kiadás mellett kötelezi el magát, s az elsőnek pusztán filológiai-keletkezéstörténeti érdekességet tulajdonít. A sajtó alá rendezésnek ez a módja világosan sugallja: a kanonikus szöveg a második kiadás szövege, az első csupán kiegészítő szöveg, amely a teljesség kedvéért szerepel (amire egy kritikai kiadásnak persze figyelemmel kell lennie) mint szövegvariáns, s mint ilyen – mint szövegtörténeti, szövegkeletkezési adalék – tarthat számot az érdeklődésre.

Az elmúlt több mint kétszáz év Kant-kiadásainak különböző megoldáskísérleteire részletesen nem térhetünk ki. Elegendő lesz annak megállapítása, hogy – noha történetek kísérletek a kényszerű vagy-vagy (tehát a vagy az első, vagy a második kiadás szövegének előnyben részesítése melletti döntés) elkerülésére, azaz a két kiadás valamilyen formában való együttes tipográfiai reprodukálására,⁴ aminek az előnyök mellett úgyszintén megvannak a maga hátrányai, sőt buktatói is – a tipikus, azaz a leggyakoribb megoldás a mai napig az, hogy főszöveg gyanánt a második kiadás szövegét veszik alapul, s az első kiadás ettől eltérő szövegváltozatait vagy a jegyzetekben, vagy (hosszabb szövegrészek eltérése esetén) másutt, többnyire a függelékben, esetleg a második kiadás vonatkozó szövegrészét követően reprodukálják (az előbbi eljárást követte egyébként mindkét magyar kiadás is).⁵

E mellett a megoldás mellett két megfontolás is szól. Egyrészt a második kiadáshoz készült először végén maga Kant írja, hogy az első kiadáshoz képest a lényegen, azaz a tartalmi kérdéseken nem változtatott ugyan, javított azonban az előadásmódon, számos félreérthető helyen változtatott a fogalmazáson, s így reménye szerint a gondolatok érthetőbbé váltak. Ám ha a második kiadásban ezek a megjegyzések nem volnának megtalálhatók, másrészt akkor is intuitíve belátható, elfogadható: ha egy szerző évekkal műve megjelenése után művét átdolgozva második kiadásban bocsátja a nyilvánosság elé, akkor nyilván úgy gondolja, annak szövege jobb, javított szöveg, tehát az

³ Paul Guyer – Allan Wood: „Introduction to the *Critique of Pure Reason*”, Kant: *Critique of Pure Reason*, id. kiadás, 74. o.

⁴ Lásd például az 1877-es Kehrbach-féle kiadás Raymund Schmidt által átdolgozott 1924-es változatát, valamint az utóbbi 1979-ben történt változatlan utánnomását (Leipzig: Reclam). Ez a kiadás a gót, illetve latin betűs szedés meghatározott szempontú változtatásával, illetve az előbbi kettő és a felezett oldal tipográfiája adta lehetőségek kombinációjával próbálja egyidejűleg mindkét kiadás szövegét reprodukálni, s ily módon, mint az előzetes megjegyzésben olvasható, „felhasználható éppannyira az első, mint a második kiadás eredeti szövegváltozataként” (VI. o.).

⁵ Az 1968 óta többször utánnomott, manapság leginkább használt tizenkét kötetes *Werkausgabe* szerkesztője, Wilhelm Weischedel csak két évszázad Kant-értelmezésének fő irányvonalát foglalta össze, amikor szerkesztői utószavában így írt: „A szöveg kialakításánál a maga Kant által nagyrészt átnézett és megváltoztatott második kiadás élvez előnyt; az első kiadás eltérései [...] a jegyzetekben kerülnek feltüntetésre [...]. Ahol Kant hosszabb szövegrészeket változtatott meg, [...] ott mindkét fogalmazvány egymást követve kerül kinyomtatásra” (Kant: *Werke in zwölf Bänden, Theorie-Werkausgabe*, sajtó alá rendezte W. Weischedel, IV. kötet, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 716. sk. o.).

tekintendő a továbbiakban reprodukálandónak vagy véglegesnek. Így bizonyos értelemben – Kant konkrét esetén túlmenően is – kiadástechnikai maximává vált a tétel: a szerző életében megjelent utolsó szövegváltozat tekintendő az autentikus szövegnek. A szerkesztők ilyenformán, írja e tézist kommentálva Wilhelm G. Jacobs, mintegy az elhunyt utolsó akaratát hajtják végre: ha egy mű a szerző életében több kiadást ért meg, akkor a szerkesztők az utolsó kiadást veszik alapul, azt tekintik a dolog tekintetében az elhunyt által kimondott utolsó szónak.⁶

Hogy milyen szövegváltozatot nyomtatnak ki, az persze messzemenően meghatározza a rákövetkező értelmezést, a hatástörténetet is beleértve. Ám fordítva is érvényes: az értelmezés – amennyiben döntenie kell, milyen szöveget ad ki, melyik szövegváltozatot tekinti a kiadásra érdemesnek szövegnek – elébe vág a szövegkiadásnak, megelőzi azt. Szövegkiadás és értelmezés mindenképpen összefonódik egymással. Akik a második kiadás szövegét veszik alapul – a kanti mű hatástörténetében ők vannak többségben –, azok természetesen azt az értelmezést fogadják el, mely szerint a második kiadás az elsőhöz képest jobb és egyértelműbb: az átfogalmazások révén előállott új szöveg – az első kiadás fogadtatása alapján, az időközben megjelent recenziókban elhangzott megítélésekre és gyakran félreértésekre is reagálva – a *Kritika* alapgondolatát erőteljesebben, konzekvensebben juttatja érvényre; egyszóval valóban „javított kiadás”.

Nem lényegtelen azonban utalnunk arra, hogy vannak kivételek is, s a jelentősebbek közé tartozik Schopenhauer és Heidegger. Schopenhauer azt írta, Kant fő művét akkor értette meg igazán, s az odáig érzékelt ellentmondásokat csak akkor volt képes feloldani, amikor a művet az akkoriban már nehezen fellelhető első kiadásban olvasta. Az első kiadásnak a 348. és 392. oldal közötti része, mely Schopenhauer szerint Kant idealizmusát oly szépen és világosan ábrázolja, a második kiadásban eltűnt, s helyébe ennek az idealizmusnak ellentmondó kijelentések halmaza került. „Ezáltal *A tiszta ész kritikájának* 1787 és 1838 között közkézen forgó szövege – fogalmaz Schopenhauer – *eltorzított és elrontott* szöveg lett, maga a mű pedig önmagának ellentmondó könyv, amelynek az értelme senki számára nem lehetett egészen világos és érthető.”⁷ Schopenhauer ez okból egyenesen indíttatva érezte magát, hogy az olvasóhoz forduljon: „Senki se képzelje, hogy *A tiszta ész kritikáját* ismeri, s képes magának Kant tanításáról világos fogalmat alkotni, ha a művet csupán a második vagy egy azt reprodukáló kiadásban olvasta; ez teljességgel lehetetlen, minthogy csupán egy *megcsonkított, elrontott*, bizonyos értelemben *inautentikus* (!) szöveget olvasott. Kötelességem ezt határozottan mindenki figyelmeztetésére kimondani.”⁸ 1837-ben Schopenhauer a Kant összes műveit kiadó Hegel-tanítványhoz, Karl Rosenkranzhoz fordult levélben,

⁶ Wilhelm G. Jacobs: „Textüberlieferung und historisch-kritische Edition. Typen von Editionen”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, id. kötet, 21–26. o., itt 21. o.

⁷ Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Erster Band, „Anhang: Kritik der kantischen Philosophie”, uő: *Sämtliche Werke*, sajtó alá rendezte Wolfgang Frhr. von Löhneysen, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, 1. kötet, 586. sk. o. (Dadurch ist denn der Text der »Kritik der reinen Vernunft«, wie er vom Jahr 1787 an bis zum Jahr 1838 circulirt hat, ein *verunstalteter und verdorbener* geworden, und dieselbe ein sich selbst widersprechendes Buch geworden, dessen Sinn eben deshalb Niemanden ganz klar und verständlich seyn konnte.” [Kiemelés F. M. I.]

⁸ Uo. 587. o. („Keiner bilde sich ein, die »Kritik der reinen Vernunft« zu kennen und einen deutlichen Begriff von Kants Lehre zu haben, wenn er jene nur in der zweiten, oder einer der folgenden Auflagen gelesen hat; das ist schlechterdings unmöglich: denn er hat nur einen verstümmelten, verdorbenen, gewissermaßen unechten Text gelesen. Es ist meine Pflicht, Dies hier entschieden und zu Jedermanns Warnung auszusprechen.” [Kiemelés F. M. I.]

azt kérve, hogy Kant kritikai fő művét az eredeti formában, azaz az első kiadásban tegyék közzé. Rosenkranz a kérésnek 1838-ban eleget is tett, s ezzel Schopenhauer szerint „múlhatatlan érdemeket szerzett”: „a német irodalom legfontosabb művét talán a pusztulástól mentette meg”.⁹

Heidegger Kant-értelmezése szerint a mű egyik középponti része, a tiszta értelmi fogalmak dedukciójáról szóló fejezet az első kiadás szövegváltozatában a mű fő kérdésfeltevéséből következő nehézségeket nyíltabban és leplezetlenebbül tárja az olvasó elé, mint ahogy azt a második kiadás alaposan újrafogalmazott szövege teszi. Sőt: a szövegezés megváltoztatásának motívuma épp az lehetett, hogy a transzcendentális képzelőerő fogalma körül feltáruló nehézségek és a tiszta ész építményét ingattaggyá tevő nyugtalanító veszélyek láttán Kant visszahőkölt; a második kiadásban a transzcendentális képzelőerő fogalmát radikálisan átértelmezte és szerepét igyekezett a minimálisra szorítani.¹⁰ Nem arra kell figyelni, hogy Kant mit mond, hanem arra, hogy mi történik a metafizika általa megkísérelt új alapvetése során. A történet pedig meghátrálást, visszahőkölést tár fel.¹¹

Az emberi megismerés két törzsének, az érzékiségnek mint receptivitásnak, passzivitásnak és a gondolkodásnak mint aktivitásnak, spontaneitásnak az összefüggését Kant a képzelőerő szintézisében kereste, melyet a *Kritika* első kiadásában önálló lelki képességként, az előbbi kettő közös gyökereként hajlott értelmezni.¹² Ám mivel a képzelőerő az érzékiségre és az időre volt vonatkoztatva, ezáltal Kant egész vállalkozása, a tiszta ész „tiszta” voltának megőrzése veszélybe került. Kant így nem ment tovább a megkezdett úton, és a mű második kiadásában a képzelőerőt alaposan átértelmezte. Attól a törekvéstől vezetve, hogy a metafizika számára új, szilárd alapot keressen, hogy azt a szubjektum szubjektivitására, a „tiszta észre” alapozza, írja Heidegger, az alapvetés során Kant éppen hogy aláássa a lefektetni kívánt alapot – ügyszólván elhordja

⁹Uo. 587. o.: „Meggondolásaim nyomán [...] Rosenkranz professzor 1838-ban indítva érezte magát arra, hogy eredeti alakjában újra előállítsa *A tiszta ész kritikáját*, amennyiben azt [...] az 1781-es első kiadás szerint nyomatta ki, miáltal a filozófia számára múlhatatlan érdemeket szerzett, mi több, a német irodalom legfontosabb művét talán a pusztulástól mentette meg; és ezt nem szabad neki elfelednünk.” („In Folge meiner Vorstellungen [...] hat im Jahre 1838 Herr Professor Rosenkranz sich bewegen gefunden, die »Kritik der reinen Vernunft« in ihrer ursprünglichen Gestalt wieder herzustellen, indem er sie [...] nach der ersten Auflage von 1781 abdrucken ließ, wodurch er sich um die Philosophie ein unschätzbares Verdienst erworben, ja das wichtigste Werk der Deutschen Litteratur vielleicht vom Untergange gerettet hat; und dies soll man ihm nie vergessen.”) Lásd ehhez ugyancsak Karl Rosenkranz: *Geschichte der Kant'schen Philosophie*, Berlin: Akademie-Verlag, 1987, sajtó alá rendezte S. Dietzsch (1. kiadás, Leipzig: Leopold Voss, 1840), 160. o.

¹⁰Vö. Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, GA, Bd. 3, 160. skk., 164., 168., 214. sk. o. (lásd *Kant és a metafizika problémája*, 201. skk., 206., 210., 262. sk. o.); Heidegger: *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, GA, Bd. 25, Frankfurt am Main: Klostermann, 1995, 279. o. A transzcendentális képzelőerő a második kiadásban „már csak név szerint van jelen”; „mint önálló alapképesség, mely érzékiség és értelem között a maguk lehetséges egységében eredeti módon közvetít, ezt a funkcióját elveszti”, „hivatalát az értelem veszi át” (Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, GA, Bd. 3, 164. o.; *Kant és a metafizika problémája*, 206. o.; vö. még Heidegger: *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, GA, Bd. 25, 412. o.).

¹¹A „Zurückweichen” (*visszahőkölés, meghátrálás*) terminust lásd GA 3, 160., 165., 168., 215. o. (Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*, 202., 207., 210., 263. o.), de a „Zurückweichen” kifejezés már a fő mű 6. §-ában is előfordul (*Sein und Zeit*, Tübingen: Niemeyer, 1979, 23. o.: „Wovor Kant hier gleichsam zurückweicht, das muß thematisch und grundsätzlich ans Licht gebracht werden [...]” = „Ami előtt itt Kant mintegy visszahőköl, azt kell nekünk tematikusan és elvileg napfényre hozni [...]” [magyarul vö. Martin Heidegger: *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al. Budapest, Osiris, 2001², 40. o.]). Az 1929-es Kant-könyv tehát a fő mű par mondatában fölvilantott tömör Kant-értelmezés részletes kifejtésének tekinthető.

¹²Vö. Heidegger: GA 3, 137. skk., különösen 178. sk. o. (Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*, 175. skk. o.); Heidegger: *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, GA, Bd. 25, 276. skk. o.

a talajt alóla [den Boden weggräbt].¹³ A visszahőkölés ennek az eredménye. Az elhordott talaj alatt szakadék nyílt fel. A metafizika megalapozása során előtte feltáruló szakadék láttán Kant visszahőkölt, és nagy sietve igyekezett befedni azt. Ezen befedési kísérlet terméke a második kiadás dedukciófejezetének átfogalmazott szövege.

A hagyományos – neokantiánus – beállítás, miszerint a második kiadás szövegét Kant megtisztította az elsőben még benne rejlő „pszichologisztikus” reminiscenciáktól, Heidegger szerint kezdettől fogva elhibázott. Az első éppoly kevésbé „pszichologisztikus”, miként a második nem „logikai”.¹⁴ Mivel azonban a neokantianizmus Kant fő művét és annak filozófiai teljesítményét a pozitív tudományokat megalapozó (antipszichologisztikus) ismeretelméletben pillantotta meg, holott Heidegger szerint alapvetően a metafizika megalapozásának kísérletével van dolgunk,¹⁵ érthető, hogy a logika előtérbe nyomulása innen szemlélve előnynek – a második kiadás szövege pedig ennél fogva mértékadónak – számított.

„Ama látszólag külsődleges kérdés, hogy *A tiszta ész kritikájának* értelmezése során vajon az első vagy a második kiadást kell-e előnyben részesítenünk, vagy fordítva, csak halovány visszfénye a metafizika kanti alapvetése és annak interpretációja szempontjából döntő kérdésnek: rendelkezik-e elég teherbíró képességgel a transzcendentális képzelőerő mint megvetett alap ahhoz, hogy éppen az emberi szubjektum szubjektivitásának véges lényegét eredeti módon, azaz egységében és egészében meghatározza [...]?”¹⁶

Ahogy kétszáz év Kant-kiadásainak különböző kiadástechnikai megoldáskísérleteiben, úgy kétszáz év Kant-értelmezéseiben sem lehet feladatunk itt elmélyedni és ezzel összefüggésben Heidegger – mindenképpen koncepciózus és szuggesztív – Kant-interpretációjának érdemi vitatásába bocsátkoznunk. Az itt vizsgált kérdés szempontjából tökéletesen elégséges egy rendkívül gyenge fogalmazás. Eszerint Heidegger interpretációjának az itt vizsgált probléma szempontjából nem kell „igaznak” lennie, elégséges annyi, hogy elvileg igaz is *lehet* – ezt a stratégiát egyébiránt Kant is ismerte és az ész polémikus használatának nevezte.¹⁷ Ha e feltételt teljesíti – márpedig érzésem szerint teljesíti, sőt túlteljesíti –, akkor képes megingatni az ellentétes nézetet, annak magától

¹³ Vö. Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, GA, Bd. 3, 160. skk., 214. o., vö. uo. 217. o. (*Kant és a metafizika problémája*, 263., 265. sk., 201. skk. o.); Heidegger: *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, GA, Bd. 25, 276. skk. o.

¹⁴ Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, GA, Bd. 3, 170. o. (*Kant és a metafizika problémája*, 212. o.)

¹⁵ Hogy Kant elsődleges teljesítménye az ismeretelmélet terén bontakozott volna ki, azt Heidegger már a korai előadásaiiban, így például 1921/22-ben alapjaiban kétségbe vonta. Vö. Martin Heidegger: *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles: Einführung in die phänomenologische Forschung*. GA 61. Frankfurt am Main: Klostermann, 2005, 97. o.

¹⁶ Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, GA, Bd. 3, 171. o.; *Kant és a metafizika problémája*, 213. sk. o.

¹⁷ „A tiszta ész polémikus használatán azt értem, hogy az ész megvédi tételeit dogmatikus tagadásukkal szemben. Itt nem arról van szó, mintha állításai nem lehetnének esetleg hamisak, hanem csak arról, hogy senki nem állíthatja apodiktikus bizonyossággal (vagy akár csak nagyobb valószínűséggel) az ellenkezőjét.” Szélsőséges esetben arról is lehet szó, „hogy az egyik fél nagyzolásával a másik fél – jogosnak éppannyira mondható – nagyzolását állítsuk szembe, hogy az ész ily módon legalább megütöközzék az ellenfél támadásán, némi kételyt kezdjen táplálni a túlzott igények iránt és meghallgassa a kritika szavát” (Kant: *A tiszta ész kritikája*, A739 sk., A757. = B767 sk., B785.; id. magyar kiadás, 2004, 584., 595. o.). A tiszta ész polémikus használata arra szolgál, hogy megingassa az apodiktikus igazság igényével fellépő követeléseket (mondván, amit én állítok, csöppet sem kisebb joggal tarthat igényt az igazságra annál, amit te állítasz), nem pedig arra, hogy maga igaz állítást tegyen. E használat védekezésül szolgál.

értetődő öntelt magabiztosságát, azt tudniillik, hogy ő alternatíva nélküli. Adott esetben Heidegger értelmezése képes megingatni annak a tézisnek a magától értetődőségét, mely úgy hangzik: „későbbi kiadás = jobb kiadás”, avagy „későbbi kiadás szövege = jobb (kanonikus) szöveg”, „későbbi szövegváltozat = jobb szövegváltozat”. Bárhogylaljunk is állást, nyilvánvaló: az, hogy melyik kiadás szövegét részesítjük előnyben, erősen interpretációfüggő kérdés. Ez az interpretációfüggő preferencia viszont megelőzi a kinyomtatandó szövegváltozatra vonatkozó, látszólag pusztán a filológia kompetenciájába tartozó döntést. Azaz az értelmezés, a hermeneutika megelőzi a filológiát.

A korábbi szöveg iránti preferenciáját Heidegger más alkalommal is – már korábban, hozzávetőleg egy évtizeddel Kant-könyvének megjelenése előtt – kifejtette. A háború után tartott első egyetemi előadásán egykori tanára, a neokantiánus Rickert fő művének értelmezése elé rövid kiadástörténeti áttekintést bocsátott. Az 1892-es első kiadásban a *Der Gegenstand der Erkenntnis* mint habilitációs írás 91 kikalakú oldalból áll, fejtette ki aprólékosan, az 1915-ben megjelent harmadik kiadásra viszont ebből „egészen új könyv született, ami külsőre már abban is megmutatkozik, hogy 456 nagyalakú oldalt számlál”. A továbbiakban Heidegger – csakúgy, mint később Kantéval – Rickert önértelmezésével is szembehelyezkedik.

Ezen kiadás előszavában Rickert azt mondja, „a korábbi kiadásokat többé nem szabad használni”. Az alapgondolat, amint az az első kiadásban megfogalmazódott, mindenesetre rögzítendő, ezért én ennek rövid jellemzésére és a problémátörténeti összefüggés bemutatására mindenekelőtt az első kiadáshoz fogom tartani magam, főképp azért, mert Rickert döntő gondolatai itt még egyszerűbben jutnak kifejezésre, és nem terheli meg őket mértéktelenül számos messzire vezető, terjedelmes és gyakran körülményes kritikai diszkusszió meg nem nevezett ellenfelekkel, amint az a harmadik kiadásban oly gyakran történik.¹⁸

Kicsit később még egyszer megerősíti: „[A problémát] kell a maga fő tendenciájában megérteni, és pedig úgy, amint az a történeti motivációból adódik. Ezért hát az első kiadás[ot fogom figyelembe venni], Rickert megjegyzése ellenére.”¹⁹

Heideggernek – Kant és Rickert esetében – az első kiadások iránt tanúsított preferenciája feltehetően összefüggésben áll filozófiájának tágabb dimenzióival, nevezetesen azzal a beállítottsággal, amely az eredethez igyekszik vissza, s a tradíció – a származékosat, a későbbit, mint az eredetet homályba burkoló, tőle eltávolodó mozgást – hanyatlásként, kiüresedésként, visszaesésként hajlik felfogni. Heidegger szerint a tradícióra éppen az jellemző, hogy kiüresedik, nivellálódik, hogy éppen a hagyomány eredeti meglátásainak az értelmét üresíti ki, burkolja feledésbe. „Azt, amit »átad«, az uralomra jutó tradíció elsősorban és többnyire oly kevésbé teszi hozzáférhetővé, hogy sokkal inkább elfedi.”²⁰ A „vissza a dolgokhoz” husserli elve Heideggernél azzá a jelzővé válik: „vissza a kezdetekhez”, azaz „vissza a történeti kezdetekhez”, vissza a történelemhez. A kezdethez való eredeti, leginkább „kezdeti” visszatérés, a kezdet kisu-gárgáz erejének újbóli érvényre juttatása innen szemlélve a filozófia, illetve a filozofálás igazi kezdete, sőt maga a filozófia. A filozófusok ennek megfelelően voltaképpen örök

¹⁸ Martin Heidegger: *Zur Bestimmung der Philosophie*, GA 56/57. Frankfurt am Main, Klostermann, 19992, 178. o. (Kiemelés F. M. I.)

¹⁹ Heidegger: *Zur Bestimmung der Philosophie*, GA 56/57, 181. o.

²⁰ SZ 21. o.: „Die hierbei zur Herrschaft kommende Tradition macht zunächst und zumeist das, was sie »übergibt«, so wenig zugänglich, daß sie es vielmehr verdeckt.” (Heidegger: *Lét és idő*, 38. o.) Ennek a szemléletmódnak azután a terméke a megállapítás: Kanttal vagyunk a kantianizmussal szemben. Vö. Heidegger: *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, GA 25, 279. o.

kezdők – vagy még inkább újrakezdők –, olyanok, akiknek a kérdései – nem utolsósorban és épp emiatt – tipikusan a kezdetekre, a dolgok kezdetekre irányulnak. Nem véletlen, hogy második korszakában Heidegger gondolati erőfeszítései egyre inkább valamely új, „másik kezdet” – az európai filozófia és történelem „másik kezdete” (*anderer Anfang*) – körül forogtak. Heidegger nézőpontjából minden nagy dolog közül a kezdet a legnagyobb, mivel mint semmire sem visszavezethető és semmiből sem levezethető, a megértésnek ilyenképpen teljességgel ellenálló rejtély, kimeríthetetlen gazdagságot rejt magában; olyat, melynek minden kibontakozása, származéka hozzá képest szükségképpen csak visszaesést, elszegényedést, hanyatlást jelenthet.²¹ Már a heideggeri fő mű azzal a megállapítással kezdődik: a létre vonatkozó kérdés, mely Platón és Arisztotelész gondolkodásának előterében állott, ma feledésbe merült – eltrivialisálódott és elnémult. „Amit egykor a legnagyobb gondolkodói erőfeszítéssel, még ha csak töredékesen és első nekifutásra is, de sikerült kiragadni a fenoménekből, az régóta közhellyé vált.”²² A filozófusok ilyenformán voltaképpen kezdők, akik „örök fiatalással”²³ rendelkeznek. De utalnunk kell itt Heidegger mesterére, Husserlre is, aki szerint a filo-

²¹ Vö. például Martin Heidegger: *Grundfragen der Philosophie. Ausgewählte „Probleme“ der „Logik“*. GA 45. Frankfurt am Main, Klostermann, 1992², 110., 114. o., továbbá alább a 23. jegyzetet.

²² Vö. Heidegger: *Lét és idő*, 17. o. (1. §).

²³ Lásd Heidegger: *Zur Bestimmung der Philosophie*, GA 56/57, 214. o. [ewige Jugend]. Lásd ugyancsak Theodore Kisiel „szüntelen kezdők” (*incessant beginners*) terminusát „The Genesis of *Being and Time*” c. tanulmányának végén: *Man and World* 25, 1992, 35. o. 1928-ban azt írta egy levélben Heidegger: „Filozofálni végül is nem más, mint kezdőnek lenni [Philosophieren heißt am Ende nichts anderes als Anfänger sein].” (Rüdiger Safranski: *Ein Meister aus Deutschland. Heidegger und seine Zeit*, München – Wien: Carl Hanser, 1994, 15. o.) Az ilyesfajta kezdőkre az jellemző, hogy előszeretettel hajlanak rákérdezni a kezdetekre – tudniillik minden dolgok kezdetekre, az *arkhaira* –, mivelhogy vonakodnak minden további nélkül elfogadni azt, ami magától értetődőként (*selbstverständlich*) hagyományozódott át és él tovább a jelenben. Hogy a filozófia sajátos témája éppen az, ami a hétköznapokban magától értetődőként jelenik meg, és hogy a filozófiának képesnek kell lennie az állítólagos magától értetődőségben egyenesen egyfajta rejtélyt megpillantani: e belátás már középponti szerepet játszott Husserl számára is. Lásd például Edmund Husserl: *Die Idee der Phänomenologie, Husserliana*, II, szerk. W. Biemel, The Hague: Nijhoff, 1973, 19. o.: „Az ismeret, a természetes gondolkodásban levő legesleginkább magától értetődő dolog egyszerűen misztériumként áll ott.” („Die Erkenntnis, im natürlichen Denken die aller selbstverständlichste Sache, steht mit einem Mal als Mysterium da.”) Lásd még Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága*, ford. Berényi Gábor et al. 1. kötet. Budapest, Atlantisz, 1998, 226. o.: „A fenomenológus eleve abban a paradoxonban él, hogy a magától értetődőt kérdésesnek, rejtélyesnek kell tekintenie és nem lehet más tudományos témája, mint éppen ez [...]” (*Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie, Husserliana*, Bd. 6, sajtó alá rendezte W. Biemel, 2. kiadás, Den Haag: Nijhoff, 1976, 183. sk. o.: „Von vornherein lebt der Phänomenologe in der Paradoxie, das Selbstverständliche als fraglich, als rätselhaft ansehen zu müssen und hinfort kein anderes wissenschaftliches Thema haben zu können als dieses”) stb. Az ilyesfajta kezdők éppen ezért időnként hajlanak arra, hogy a kezdetet tekintsék a legnagyobbbnak – talán minden dolgok (a jövőendő dolgok) legnagyobbikának. Lásd például Martin Heidegger: *A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34*. In: Uő: *Az idő fogalma*, ford. Fehér M. István, Budapest, Kossuth, 1992, 61–103. o., itt: 65. sk. o. (*Die Selbstbehauptung der deutschen Universität. Das Rektorat 1933/34*, szerk. H. Heidegger, Frankfurt am Main: Klostermann, 1983, 12. o.; lásd most ugyancsak Heidegger: *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges*, GA 16, Frankfurt am Main: Klostermann, 2000, 110. o.); Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*, 9., 95. o. (*Einführung in die Metaphysik*, Tübingen: Niemeyer, 1976, 12., 145. o.); Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*, ford. Bacsó Béla, in: Uő: *Rejtékutak*. Budapest, Osiris, 2006, 9–69. o., itt 60. o. (*Holzwege*, GA 5, 64. o.); Martin Heidegger: „Anaximandrosz mondása”, ford. Kocziszky Éva, in: Uő: *Rejtékutak*, 279–325. o., itt: 284. sk. o. (*Holzwege*, GA 5, 327. o.); Martin Heidegger: *Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet*, GA 34, Frankfurt am Main, Klostermann, 1988, 15. o.; Martin Heidegger: *Grundfragen der Philosophie. Ausgewählte „Probleme“ der „Logik“*, GA 45, Frankfurt am Main, Klostermann, 1992, 110., 114. o.; Martin Heidegger: *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*. GA 65, Frankfurt am Main, Klostermann, 1989, 57. o.; Martin Heidegger: *Grundbegriffe*, GA 51, Frankfurt am Main, Klostermann, 1981, 15. o. A „kezdet” terminust jelen összefüggésben a német „Anfang”, és nem a „Beginn” értelmében használom. E megkülönböztetéssel kapcsolatban lásd Martin Heidegger: *Hölderlins Hymnen „Germanien” und „Der Rhein”*, GA 39, Frankfurt am Main, Klostermann, 1980, 1. sk. o.; Martin Heidegger: *Parmenides*, GA 54, Frankfurt am Main, Klostermann, 1982, 9. sk. o.

zófia „lényege szerint az igazi kezdetekről szóló tudomány”,²⁴ s aki ennek megfelelően saját filozófiai attitűdjét a „kezdő” szintjén állapította meg, és úgy vélte, „idős korban legalábbis önmaga számára tökéletes bizonyosságra jutott abban a tekintetben, hogy magát végre *valódi* kezdőnek nevezheti”.²⁵

Mármost feltehetően ezen filozófiai – a kezdetekre irányuló fenomenológiai-hermeneutikai – szemléletmód egyfajta filológiai elágazásának vagy hozadékának is tekinthető, hogy filozófiatörténeti értelmezései során Heidegger időnként egyes gondolkodók műveinek első kiadását részesíti előnyben. Hogy a filológiai preferencia filozófiai megfontolásokkal állhat kapcsolatban, filozófiai háttérbe ágyazódik: ez csupán valamely filozófiamentes filológia illúzióját tápláló pozitivistá felfogás számára tűnhet kárhozzátandónak vagy hátrányosnak. Valójában inkább előny, hiszen a filozófiai beágyazás önmagát *láthatóvá*, önmaga racionális megvitatását pedig ilyenformán *lehetővé* teszi: egy tőle eltérő filozófiai nézőpont, például a hegeli álláspont felől – melynek a számára, mint láttuk, „az igaz az egész”, s az abszolútum „csak a végén az, ami” – vitathatóvá, diszkutálhatóvá válik. A hegeli álláspont mint filozófiai álláspont ugyanakkor – amint láttuk – egészen más filológiai-kiadástechnikai konzekvenciákat sugallhat, s ezeket a tanítványok kiadása magára Hegel műveire vonatkoztatva meg lehetős pontossággal valóra is váltotta.

Heidegger filozófiai nézőpontját – a vázolt filozófiai hátteret, mely az első kiadások iránti preferenciájával vélhetően összefügg – mindazonáltal nem szükséges osztanunk ahhoz, hogy a belőle adódó filológiai konzekvenciákat elfogadhatónak vagy plauzibilisnek tartsuk. Ez utóbbi megáll a maga lábán is. Azaz ha nem zárkózunk el a feltevés elől, mely szerint elvileg lehetséges, hogy egy korábbi szöveg nyíltabban és leplezetlenebbül fogalmazza meg – mintegy *in statu nascendi* – a szerző gondolatait, míg megeshet, hogy egy későbbi szövegváltozatban az eredeti gondolat homályba burkolódik, elrejtőzik, ellaposodik, bonyolulttá és felismerhetetlenné válik, vagy legalábbis nem lesz immár olyan közvetlen formában hozzáférhető, mint első megfogalmazódásakor, akkor Heidegger Kant-értelmezése plauzibilissé teszi annak *lehetőségét*, hogy egyes esetekben a korábbi szövegváltozat részesítendő előnyben. Így viszont elmondható: megalapozatlan és semmiképpen sem általánosítható az a megállapítás, mely szerint a későbbi volna a végleges, autentikus szöveg. Pontosabban maga is filozófiai (például a hegeli szemléletet tükröző) feltevések elfogadásának függvénye; olyan feltevéseké, melyek – mint filozófiai feltevések – maguk ismét csak vitathatók, azaz nem vitán felül álló, alternatíva nélküli megállapítások. Bárhogy legyen is, a német idealizmus Hegel mellett másik két kiemelkedő filozófusa, Fichte és Schelling életművének folyamatban lévő történeti-kritikai kiadása a gondolkodók életében megjelent írásaik sajtó alá rendezésében a mindenkor első kiadást (*Erstdruck*) veszi alapul, és a későbbi kiadások esetleges szövegeltéréseit a jegyzetekben vagy az apparátusban közli.²⁶

²⁴ E. Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*, Budapest: Kossuth, 1993, 109. o.

²⁵ E. Husserl: „Nachwort zu den Ideen” (1930). *Husserliana*, Bd. V, 161. o. Magyarul lásd „Utószó a Gondolatok egy tiszta fenomenológia és fenomenológiai filozófia kapcsán című művének második kiadásához”, in: P. Ricœur: *Fenomenológia és hermeneutika*, ford. Mezei Balázs, Budapest: Kossuth, 1997, 59–94. o., itt: 92. sk. o. Husserl ugyanitt hozzátette: erőfeszítéseit csak az tudja igazán megérteni és méltányolni, munkájához csak az tud megfelelőképpen viszonyulni, aki „a filozófia kezdetéért küzd” (uo. 162. o., magyar ford. 94. o.).

²⁶ Fichtével kapcsolatban lásd Wolfhart Henckmann: „Fichte – Schelling – Hegel”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 83–115. o., itt 90. o. (Henckmann utal rá, hogy a Fichte-kiadás ebből a szempontból eltér a filozófus fia által sajtó alá rendezett, tizenegy kötetből álló első összkiadástól.)

Nem arra kell figyelni, mit mond Kant, hanem arra, mi történik a metafizika általa megkísérelt új alapvetése során – összegeztem fentebb Heidegger Kant-értelmezésének egy sarkalatos téziséét. A kanti fő mű dedukció-fejezetének A és B variánsa Heidegger szerint történést foglal magában (visszahőkölést, amely egy oda-vissza mozgás – azaz a „visszá”-t meg kell előznie egy „odá”-nak –, de ez jelen pillanatban kevésbé fontos). Érdemes megemlítenünk, hogy a különböző szövegvariánsok efféle történést-felfogásának – ahogy a szóban forgó értelmezést nevezhetnénk – a mai Kant-irodalomban is

Schellinghez lásd Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *Historisch-kritische Ausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, hrsg. von Hans Michael Baumgartner, Wilhelm G. Jacobs, Jörg Jantzen, Hermann Krings und Hermann Zeltner, Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, *Reihe I: Werke*, Bd. I, 1976, 15. o. A Schelling-kiadások történetéről, valamint az új történeti-kritikai kiadásról lásd Luigi Pareyson részletes tanulmányát: „La nuova edizione storico-critica di Schelling”, *Filosofia*, Nuova Serie XXX/1, 1979. január, 45–90. o. Pareysonnak és az időközben megjelent más recenziók egyes megjegyzéseinek hatására a Schelling-kiadás kiadástechnikai princípiumai az első és a második kötet között némi változáson mentek keresztül. Ezeket talán azért sem lesz haszontalan röviden ismertetnünk, mivel bepillantást engednek a kritikai kiadások egyes köteteknek könyvészeti felépítését, szövegformálását illető konkrét elképzelésekbe, illetve nehézségekbe vagy dilemmákba. A jobb, könnyebb olvashatóság kedvéért a szövegkritikai apparátusra utaló lábjegyzetben így csupán a szövegvariánsok feltüntetése maradt meg, amit nyilván a kétfajta szövegszint közötti különbség markánsabb elválasztásának jogos igénye indokolt; tudniillik annak érzékeltetése, hogy itt magának az elsődleges szövegnek a (Schelling életében megért különböző kiadásokban, avagy esetenként egyazon kiadás különböző példányaiban, illetőleg a Schelling fia által sajtó alá rendezett első összkiadásban végbement) változásairól, variánsairól van szó, aminek elsőbbséget kell élveznie a szöveget megvilágító, magyarázó, további utalásokat, kiegészítéseket, kommentárokat, idézeteket tartalmazó apparátus, azaz a – mondhatjuk így – másodlagos szöveg dikciónak szintjéhez képest. Változatlan formában megmaradt ugyanakkor az egyes írások elé bocsátott, igen hasznos ún. „Szerkesztői beszámoló” (*Editorischer Bericht*), melynek a felépítése rendre hármas tagolódást követ. Az illető írást sajtó alá rendező szerkesztő első lépésben „A szöveg kiadásához” (*Zur Edition des Textes*) címmel a szöveg első megjelenéséről, a felhelhet vagy hozzáférhető példányokról, a szöveg állapotáról, esetleges második vagy további utánnyomásáról szíjöl be és ad – elsősorban könyvészeti – leírást. Felvilágosít továbbá a szöveg áthagyományozódásáról, és összefoglalóan jellemzi azt, kísérletet tesz a különböző kiadások szövegének összevetésére, próbál visszakövetkeztetni az illető szövegkiadások alapját képező szövegre vagy kézíratra. Második lépésben „A szöveg keletkezéstörténete” (*Zur Entstehungsgeschichte des Textes*) címmel rekonstruálja a szerkesztő a szöveg keletkezésének körülményeit, megírásának motívumait, biográfiai, kor- és eszmetörténeti háttérét, a megírás megállapítható idejét (kezdetét és végét), s helyezi el ezen koordináták között esetenként magát a szöveget. Végül – értelemszerűen olyan szövegek esetén, ahol ez egyáltalán szóba jöhet – „A szöveg hatástörténete” (*Zur Wirkungsgeschichte des Textes*) vagy más hasonló, például „Utalások a korai recepcióra” (*Hinweise auf die frühe Rezeption*) címmel a mindenkori írás hatás- és recepciótörténetére kitékintő utalásokat kap az olvasó. Az ily módon főlépített egyedi „Szerkesztői beszámoló” e történeti-kritikai kiadás egyik legértékesebb eleme. A köteteket a Schelling által – vagy az apparátusban a szerkesztők által – idézett művek bibliográfiája, majd különböző regiszterek (helység-, név- és tárgymutató), illetőleg „oldalkonkordancia” (*Seitenkonkordanz*), a különböző kiadások lapszámainak egyeztető mutatója zárja. Megemlítenéd még, hogy a német idealizmus gondolkodóinak kritikai kiadásai közül a Schelling-kiadás indult a legkésőbb újtára. Az új, nagy kiadás megindítására az alkalmat a filozófus születésének kétszázadik évfordulója szolgáltatta, ezt egy évvel később, 1976-ban követte a tervek szerint nyolcvan kötetre tervezett kiadás első kötetének megjelenése. A vállalkozás – mint a legkésőbb beindult s a másik kettőnél egyúttvé is nagyobb kötetszámra tervezett, ily módon legambiciózusabb s legmonumentálisabb kiadás – ugyanakkor már figyelemmel lehetett a másik két kiadás tapasztalataira is, építhetett rájuk; rendkívül gondos, alapos szövegkiadásról van szó, terjedelmes tudományos apparátussal: amikor az ember a Schelling-kiadás kötetét kezébe veszi, az a benyomása, hogy a három gondolkodó kiadásai közül a legalaposabb, leggondosabb munkával van dolga. Ugyanakkor – s ez összefügghet a kritikai kiadások hosszabb távú megvalósulásának intézményi-financiális háttérét illető, fentebb a Hegel-kiadással kapcsolatban említett nehézségekkel – a kiadás kötettségének terve az utóbbi években csökkenni látszik. Míg a kiadást gondozó intézmény, a Bajor Tudományos Akadémia Schelling Bizottsága honlapján a kiadás terve továbbra is nyolcvan kötetet ad meg, addig a kiadást sajtó alá rendező kiadó, a Frommann-Holzboog katalógusában és honlapján ez a szám már csak negyven. – Részletesebben a Schelling-kiadás egyes kötetéről lásd Fehér M. István: „A történeti-kritikai Schelling-kiadás újabb kötetei a német idealizmus- és a Schelling-kutatás kontextusában”, *Existencia* VI–VII, 1996–97, 383–391. o.

vannak képviselői. Egészen más irányban kihelyezett és korántsem olyan koncepciózus, mint a heideggeri, ám osztja annak a szöveg *benső történése*re vonatkozó felfogását például Hansgeorg Hoppe értelmezése.²⁷ Szerinte a B-dedukció az A-ban nyitva hagyott problémák egy részét próbálja egy lépéssel továbbgondolni, ám épp emiatt az A-dedukció ismerete elengedhetetlen a B-dedukció és az egész problémakör megértése szempontjából. Innen tekintve joggal beszélhetünk *szövegtörténe*sről, azaz a kérdés, vajon a dedukció két szövegváltozata közül melyiket illeti meg az elsőbbség, egyszerűen eselik. Még ha úgy vélekedünk is, hogy a későbbi szövegváltozat részesítendő előnyben, akkor sem tekinthetünk el a korábbitól, mivel annak ismerete alapján érthetjük csak meg – s értékelhetjük ennek megfelelően – a későbbit. A vagy-vagy kérdése helytelen vagy rossz kérdésfeltevés. Az utóbbi kérdés a szöveg egy adott időpillanatban kimerevített s így időtlenné tett – esetleges alakulástörténetéből kiragadott vagy kiszakított – képződményként való felfogásának feltevése mellett fogalmazható csak meg értelmesen egyáltalán. Egy rövid utalás elegendő lehet arra, hogy a szövegtörténet egyik klasszikus esete minden bizonnyal az Ó- és Újtestamentum egymáshoz való viszonya, ahol is az utóbbi mintegy továbbírja és ezzel újraértelmezi-kiegészíti az előbbi szövegét.²⁸ Ugyancsak ebbe a körbe sorolható a Hegel-kutatás ama hagyományos dilemmája, hogy a *Fenomenológia* esetében filológiai szempontból már a címben sem lehetünk biztosak: egyes bekötött példányokban ugyanis még a Hegel által eredetileg adott s csak a nyomtatás során megváltoztatott „A tudat tapasztalatának tudománya” (*Wissenschaft der Erfahrung des Bewußtseins*) cím szerepel. Az pedig korántsem pusztán filológiai, hanem nagyon is hermeneutikai, azaz a mű egészének értelmét, azaz a *szövegtörténet*et érintő kérdés, hogyan lett „a tudat tapasztalatának tudományából” a mű gondolati-könyvészeti előállítása során „A szellem fenomenológiája”.

²⁷ Hansgeorg Hoppe: „Die transzendente Deduktion in der ersten Auflage”, *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Klassiker Auslegen, Bd. 17/18, szerk. G. Mohr, M. Willaschek, Berlin: Akademie Verlag, 1998, 159–188. o., itt 187. sk. o.

²⁸ Az Ó- és Újtestamentum szövegének kialakulásában – és, mondhatni, továbbalakulásában – fontos szerepe van a hagyománynak. Lásd ehhez újabban: Karl Kardinal Lehmann: „Norma normans non normata? Bibel im Begründungszusammenhang von Theologie und Lehramt”, *zur Debatte. Themen der Katholischen Akademie Bayern* 38, 2008/5, 1–4. o., itt első sorban 2. o.: az Írás maga „hosszú áthagyományozódási folyamat során keletkezett. A tradíciónak fontos része van abban, hogy az írásokat az úgynevezett kötelező »kánonba« gyűjtötték. Ennek során elismerjük magának az Írásnak az ebben az összegyűjtésben és elhatárolásban való tényleges részvételét.” Végül ahhoz a funkcionális összefüggéshez jutunk el, melynek értelmében „nincs írás hagyomány nélkül, és nincs hagyomány egyház nélkül, az utóbbi pedig az előbbi kettő nélkül” (3. o.). Érdemes még megemlíteni, hogy a történeti-kritikai kiadással szoros kapcsolatban álló történeti-kritikai egzegézis hermeneutikailag – az applikáció szempontjából tekintve – igen elkötelezett műfaj. Amint Martin Ebner írja: „Felvilágosodás kori kezdeteitől fogva a történeti-kritikai egzegézis egyházkritikai irányultságú. Önállóan és teljes tudatossággal szembefordul az egyházi tanítóhivatallal, és az egyház alapító iratait a jelenkori praxis is igehirdetés háttére előtt mintegy ellenkontrollként olvassa. Amennyiben az egyházi tanítóhivatal számára az írások jelentéséről van szó, úgy a történeti kritika mindenekelőtt egyoldalúan az írások eredeti értelmére kérdez rá [...] Ennyiben a történeti kritika alapvető írásaink *idegensége* [Fremdheit] szöszólójának érzi magát. Ám semmiképpen sem tiszta történeti érdeklődésből teszi ezt. Az igazi érdekelttség abban áll, hogy a mai olvasókat [...] a mozgalom kezdeteivel *konfrontálja*. Hogy éppen azt tárja fel, ami a kezdetről alkotott elképzeléseinket és olvasási szokásainkat talán kérdésessé teszi. [...] A program így hangzik: a szöveget a maga korába visszahelyezni és hatni hagyni – ám nem archiválás céljából, hanem azért, hogy a szöveget a kereszténység korai idejéből a mai praxissal való szembeállításban erőssé tegye, úgyhogy a mai teológiai gondolkodás és a mai egyházi struktúrák a korai idők tanúi előtt felelőséggel legyenek képesek megállni. Az eredeti értelemből való ragaszkodás által a történeti kritika az alapvető írásokat önálló jogukhoz igyekszik juttatni, s e szövegek mai olvasóiban üdvös megrázkódtatást szeretne előidézni: kezdetben sok minden más volt. Ezzel pedig az az impulzus jár együtt: megint egyszer másképp lehet. – Hogy ezt a szövegek idegensége által kiváltott megrázkódtatást elérje, a történeti kritika két egymással összefüggő műveletet végez: a szöveg történeti szituálását és a szöveg történeti rétegződésének feltárását.” Az ókorban a mértékadó szövegek magukban hordták keletkezéstörténetüket. Egy szöveg hitelessége attól csak növekedett, hogy egy korábbi előzményszövegből táplálkozott (M. Ebner: „Grundoperationen der historisch-kritischen Exegese”, *zur Debatte. Themen der Katholischen Akademie Bayern* 38, 2008/5, 7. sk. o.).

A szöveg benső történéseinek sajátos eseteként említhető Gadamer fő művében az applikáció problémakörét taglaló fejtegetések első bekezdése, amelyet másutt részletesebben is vizsgáltam. Értelmezésem szerint itt arról van szó, hogy egy a mű első két kiadásában szereplő lábjegyzetnek a további kiadásokból való eltűnése és az azt követő lábjegyzet szövegromlása összefügg egymással²⁹ – ezt azonban csak akkor tudjuk meg, ha összevetjük a különböző kiadások szövegét, s a maga adott, kimerevített voltában előttünk fekvő szöveget képesek vagyunk egy szövegtörténet állomásként felfogni (különösen eltűnt vagy törölt szövegrészeknek csak így tudunk a nyomára bukkanni). Mivel Gadamer fő művének az összegyűjtött művek keretében való kiadása a mű ötödik kiadásának számít, mely az utolsó, azaz a negyedik szövegét veszi alapul, így ez a szövegtörténet a gadameri mű végső, tízkötetes kiadásának olvasói előtt rejtve marad, s csak az első két kiadás szövegének a későbbiekével való összevetése esetén válhat hozzáférhetővé. Hasonlóképpen Kant esetében is – Heidegger értelmezésének ez a minimális követelménye – ismerni kell a dedukció-fejezet mindkét változatát, hogy megítélhessük a változás jellegét. A szövegromlás maga is szövegtörténet – a szövegtörténet egy sajátos esete –, és pedig olyan, amely *eo ipso* megkérdőjelezi az utolsó vagy az időben későbbi kiadásnak a korábbiakhoz képest hiteles vagy hitelesebb voltába vetett meggyőződést.

Érdeemes lesz még röviden felsorolni néhány további esetet, melyben úgyszintén aligha állja meg a helyét a tétel, mely szerint a szerző életében megjelent későbbi vagy utolsó szövegváltozat tekintendő autentikus – vagy autentikusabb – szövegnek. Egyes Heidegger-művekben az egyik kiadásról a másikra történt szövegmódosításokra gondolok, melyeket másutt részletesebben tárgyaltam, itt ezért csak röviden utalok rájuk. Heidegger fő művében, a *Lét és idő* 44. §-ának C) részében találunk néhány érdekes megjegyzést a szkeptikusról, a szkepticizmusról, illetve a szkepticizmus cáfolatáról. A mű hetedik kiadásában Heidegger a vonatkozó passzus egy kulcsfontosságú mondatában változtatásokat hajtott végre, s e módosított szöveg került azután utánnomásra a Heidegger életében tizennégy kiadást megért mű hetedikét követő összes többi kiadásában. A szövegmódosítás révén „valaha” (*je*) került az eladdig ott álló „soha” (*nie*) helyére,³⁰ ez pedig nem jelentéktelen változtatás. A kérdés, hogy a kettő közül melyik tekinthető a hiteles szövegváltozatnak – olyan kérdés, melyet hagyományos értelemben, tudniillik a szöveg előállításának (*Textherstellung*) értelmében filológiai kérdésnek lehet nevezni –, nemigen vezet eredményre, mindenesetre aligha boldogulunk vele hermeneutikai erőfeszítés nélkül. A szövegmódosítás látszólag markánsan eltérő értelmet kölcsönöz a szövegnek, ám a gondosabb elemzés inkább hangsúlyeltolódásokat mutat.³¹ Csakúgy, mint annak a két másik szövegmódosításnak az esetében, melyeket a Heidegger-irodalomban szokás még tárgyalni, s melyekben a probléma

²⁹ Vö. Fehér M. István: „Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás. A humántudományok diszkurzusának összefüggései egy esettanulmány tükrében”. *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, szerk. Fehér M. István és Kulcsár Szabó Ernő, Budapest: Osiris, 2004, 368–447. o., lásd itt 388. skk. o.

³⁰ Heidegger: *Lét és idő*, 266. o.

³¹ Vö. Fehér M. István: *Heidegger és a szkepticizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*, Budapest: Korona Nova, 1998. Lásd itt például 23. sk. o.: „A heideggeri szöveg vonatkozó kulcsmondata [...] mindkét szövegvariáns esetében értelmes lehet – azaz az értelmességre vonatkozó vagy-vagy alternatívája elkerülhető, illetve nem áll fenn –, legfőképp a hangsúly kerül a két szövegvariáns esetében más és más helyre.” Továbbá 45. o.: „Összegzőképpen elmondható, hogy az elemzésünk középponti tárgyát alkotó szövegmódosítás révén előálló két szövegvariáns az elemzett szövegen belül két, hangsúlyjaiban eltérő értelmet rajzol ki: az idézett szövegben különböző, egyformán értelmes értelemalakulatok rajzolódnak ki aszerint, hogy melyik variáns mentén értelmezzük, hogy a gondolati láncolatba melyik variánst illesztjük be.”

ugyancsak mindenekelőtt filológiai jellegű kérdésként jelenik meg. Ezekre viszont a változtatás első pillantásra (filológiai szemszögből nézve) még radikálisabb: megfordítja a szöveg értelmét. Egyrészt a *Lét és idő* 3. §-ának 4. bekezdésében álló „átlátható” (*durchsichtig*) változott az összkiadásban „nem átlátható”-ra (*nicht durchsichtig*),³² másrészt a *Mi a metafizika?* utószavának egy mondata ment át hasonlóképp radikális változáson: a negyedik kiadásig a „[...] daß das Sein wohl west ohne das Seiende, daß niemals aber ein Seiendes ist ohne das Sein” mondatrész változott az ötödik és az utána következő kiadásokban a következőre: „[...] daß das Sein nie west ohne das Seiende, daß niemals ein Seiendes ist ohne das Sein” (hozzávetőleges fordításban: „lét ugyan van létező nélkül, létező azonban soha sincs lét nélkül”, illetve „lét soha sincs létező nélkül, létező soha sincs lét nélkül”).³³ Ahogy a filológiai, azaz a hiteles szöveg-változatra vonatkozó klasszikus kérdés Kant fő műve esetében – vajon *A tiszta ész kri-*

³² „Die eigentliche »Bewegung« der Wissenschaften spielt sich ab in der mehr oder minder radikalen und ihr selbst [nicht]durchsichtigen Revision der Grundbegriffe” (SZ 9. o.). Ez a szövegmodosítás a fő mű Gesamtausgabe-kiadásában – és az egyedi kiadásoknak a GA-t követő önálló kiadásában, azaz az egyedi kiadások sorozatának 15. kiadásától kezdve – van jelen; Heidegger saját példányának bejegyzése alapján történt szerkesztői módosításról van szó. Lásd Friedrich-Wilhelm von Herrmann, *Hermeneutische Phänomenologie des Daseins. Eine Erläuterung von »Sein und Zeit«*. Bd. 1. »Einleitung: Die Exposition der Frage nach dem Sinn von Sein«. Frankfurt am Main: Klostermann, 1987, 86. sk. o. Von Herrmann szerkesztői beavatkozását részletesen vitatja Schwendner Tibor. (Vö. Schwendner Tibor: *Heidegger tudományfelfogása [az 1919–1929-es időszak írásainak tükrében]*. Budapest: Osiris, 2000, 118. skk. o.) Meglátásom szerint elsősorban arról a grammatikai-szintaktikai kérdéstről van szó, vajon a „többé-kevésbé” kifejezést követő és annak hatókörében álló két jelzőből – pontosabban egy jelzőből és egy jelzős szerkezetből – a „többé-kevésbé” hatóköre a másodikra is kiterjed-e vagy nem. Ha igen, akkor a javítás főlegesen, és inkább szövegromlást idéz elő. Ha nem, akkor a szövegmodosítás jogos. Eddig több német egyetemi kollégával – köztük germanistákkal – próbáltam megbeszélni a kérdést, határozott, meggyőztető választ azonban nem kaptam, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy stilisztikailag nem egyértelmű szerkezeetről van szó. Egyébként a kérdést nem könnyű eldönteni a magyarban sem: „többé-kevésbé radikális és önmaga számára átlátható revízió” – vajon az „átlátható”-ra is kiterjed-e még a „többé-kevésbé” hatóköre, vagy már nem? – Heidegger saját példányának bejegyzését sem könnyű értelmezni. Vajon a szövegjavításra irányuló intenciót vagy az utólagos kommentárt, az eredeti szöveget továbbgondoló, kiegészítő megjegyzést kell látnunk benne? („Önmaga számára többé-kevésbé átlátható revízió: hm, ha jobban belegendolunk, inkább kevésbé, mint többé, így akár azt is lehetne mondani: többé-kevésbé nem átlátható revízió...”) Végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a „többé-kevésbé” – amennyiben hatóköre a „revízió”-ra is kiterjed – mintegy mérsékeli az ellenpontozás súlyát; amiről „többé-kevésbé” állítható, hogy „x”, arról („többé-kevésbé”) állítható az is, hogy „nem-x”. Ami „részben” átlátható, az „részben” nem-átlátható is – ez pedig olyannyira nem ellentmondás, hogy a szöveghez akár hozzá is lehet toldani („részben átlátható, részben nem-átlátható”), ám ha ez a toldás nem történik is meg, s a szöveg „részben átlátható”-ról „részben nem-átlátható”-ra változik, akkor sem annyira az értelem megfordításáról, mint inkább hangsúlyeltolódásról, a súlypontok áthelyezéséről van szó. Bizonyos értelemben hasonló a helyzet, mint a „valaha”-„soha” cseréje esetén, ahol szintén a hangsúlyok tolnának el. – Itt kell megjegyeznünk, hogy bár a *Lét és idő* első magyar nyelvű kiadása az 1979-es 15. kiadást adja meg a fordítás alapjául – amely tehát már tartalmazza az 1977-es összkiadásbeli javításokat –, mégis az „önmaguk számára tudatos” kifejezést hozza, azaz, legalábbis ezen a helyen, egy korábbi szövegváltozattal dolgozik („A tudományok tulajdonképpeni »mozgása« saját alapfogalmaik többé-kevésbé radikális és tudatos [ihr selbst durchsichtig] revíziója.” Martin Heidegger: *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al, Budapest, Gondolat, 1989, 97. o.). A második magyar kiadás, amely az 1986-os 16. kiadást adja meg a fordítás alapjául, korrigálja ezt („A tudományok tulajdonképpeni »mozgása« saját alapfogalmaik többé-kevésbé radikális és önmaguk számára nem tudatos [ihr selbst nicht durchsichtig] revíziója.” Heidegger: *Lét és idő* (2001), 25. o.). (Ezért a filológiai adalékért Kelemen Pálnak tartozom köszönettel.)

³³ Lásd Martin Heidegger: *Wegmarken*, GA 9, 306. o. (Heidegger: Utószó a „Mi a metafizika”-hoz, ford. Vajda Mihály, in: Uő: *Útjelzők*. Budapest, Osiris, 2003, 283–291. o., itt: 286. o.). A szövegváltozást illető, az általa okozott nehézségeket, ellentmondásokat kritikailag szövév feloldani törekvő filológiai-hermeneutikai vitákkal kapcsolatban vö. M. Müller: *Existenzphilosophie. Von der Metaphysik zur Metahistorik*, 4. bővített kiadás, sajtó alá rendezte A. Halder, Freiburg – München: Alber, 1986, 55. sk., 84. sk. o.; Walter Schulz: „Über den philosophiegeschichtlichen Ort Martin Heideggers”, in: *Heidegger. Perspektiven zur Deutung seines Werks*, sajtó alá rendezte O. Pöggeler, Köln – Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1969 (2. kiadás Königstein/Ts.: Athenäum, 1984), 95–139. o., itt 118. sk. o.; Karl Löwith: *Heidegger. Denker in dürtiger Zeit*, lásd Löwith: *Sämtliche Schriften*, 8. kötet, Stuttgart: Metzler, 1984, 160. skk. o.; Lukács György: *Az ész trónfosztása*, Budapest: Magvető, 1978, 742. o.

tíkája első vagy második kiadása tekinthető-e a hiteles szövegváltozatnak? – nem válaszolható meg egyértelműen, úgy a felsorolt esetekben is természetlen vagy elhibázott kérdésfeltevésnek tűnik annak firtatása, a heideggeri szövegmódosításokat tekintve vajon a korábbi vagy a későbbi szövegváltozatot kell-e előnyben részesítenünk.

A *Mi a metafizika?* utószavának említett szövegmódosítása alkalmat nyújt egy rövid magyarázatkísérletre. Egyaránt mondható ugyanis, hogy – némileg leegyszerűsítve és kiélezve – lét van létező nélkül, és lét nincs létező nélkül, amennyiben mindkét állítás a maga módján – bizonyos (korlátozott) perspektívából szemlélve – helytálló, miközben más szempontból tökéletlen: az egyik tökéletlenségét vagy egyoldalúságát mármost a másik tökéletlensége-egyoldalúsága ellensúlyozza vagy „egyenlíti ki”. Minden filozófiának, melyre a szubjektum–objektum dualizmus elutasítása jellemző, meg kell küzdenie a maga nyelvínségével – emiatt már Hegel is panaszkodott.³⁴ Amint azt másutt próbáltam kifejteni, a filozófiának nincs sajátlagos értelemben vett „nyelve”.³⁵ Heidegger esetében lét és létező viszonyát bármilyen állítás csak „egyoldalúan”, azaz tökéletlenül képes kifejezni, s innen tekintve magyarázható akkor az egyik egyoldalúságnak a másik – vele ellentétes – egyoldalúsággal történő „kiegyenlítése”. A hiteles vagy preferálandó szövegváltozat kérdése mindenestre itt is, mint másutt, messzemenően értelmezői műveletek függvénye: éppannyira interpretációfüggő térben megy végbe, mint magának a kérdés értelmének a megkérdőjelezése. Ez utóbbi művelet már magában a kérdésben valamely előfeltételezett értelmet, azaz elfogultságot hoz napfényre.

III.

Amennyiben a szövegtörténet fogalma az időtlenné merevített szöveg elképzelésével való szembenállást jelent, és a szöveg fogalmának egyfajta destrukciójádekonstrukcióját implikálja, s ha a fentiekben e tézist elsősorban a kanti *Kritika* két kiadására való utalások voltak hivatva alátámasztani, úgy mindenestre a szöveg önazonossága legalább az egyes kiadások tekintetében érintetlen formában megőrződni látszott. Nem lehet haszontalan akkor most egy lépéssel továbbmenve arra utalni, hogy egyes esetekben egyenesen az „első kiadás”, „második kiadás” – azaz e kiadások *szövegének* – önazonossága is messzemenően illékonyra, azaz kérdésessé tehető. Mindez ráadásul nem annyira a hermeneutika – egyes értelmezők szerint – ideális-idealista, azaz légies-illékony értelmezői terében, mint inkább a maga vasosan materiális medialitásában. Ebben az értelemben az alábbi rész címe talán ez lehetne: „Szövegkritika és radartechnika”.

³⁴ Lásd Hegel: *A szellem fenomenológiája*, 19. o.: „A szubjektumot szilárd pontnak veszik, amelyhez mint támaszokhoz fűződnek az állítmányok.” Lásd továbbá elsősorban a „spekulatív tételre” vonatkozó megfontolásokat, különösen a következő helyet: „A filozófiai tétel, mivel tétel, azt a véleményt kelti, hogy alany és állítmány közönséges viszonyával és a tudás megszokott magatartásával van dolgunk” (uo., 41. o.). Lásd ugyancsak a fiatal Hegel frankfurti rendszertörédékének következő jellegzetes passzusát: „Ha azt mondom, hogy [az élet] a szembeállítottság és a kapcsolat összekötöttsége, akkor magát ezt az összekötöttséget ismét el lehet szigetelni és kifogásolni lehet, hogy szemben áll a nem-összekötöttséggel; azt kellene tehát mondanom: az élet az összekötöttség és nem-összekötöttség összekötöttsége. Minden egyes kifejezés a reflexiónak a terméke [...]” (Hegel: „Rendszertörédék”, in: *Ifjúkori írások. Válogatás*, ford. Révai Gábor, Budapest: Gondolat 1982, 140. o.) Lét és tudat azonosságának és nem-azonosságának, valamint a negatív dialektikának a hozzáférhetővé tétele hasonló nyelvínséggel küzd; lásd ehhez „Lukács és Sartre. Két gondolati út metszéspontjai és elágazásai” c. tanulmányom 56. jegyzetét (*Magyar Filozófiai Szemle* XXVIII, 1984/3–4, 379–413. o., itt 396. sk. o.).

³⁵ Lásd Fehér M. István: „Irodalom és filozófia – irodalmi szöveg és filozófiai szöveg”, *Irodalomtörténet*, LXXXIX (Új folyam: XXXIX), 2008/2, 155–187. o. Lásd itt elsősorban az 58. jegyzet körüli szövegrészt (167. o.).

A schellingi életmű történeti-kritikai kiadásának munkatársa, Paul Ziche írta nemrég: a szöveg „előállítása” vagy „megállapítása” elengedhetetlen munkafázisa egy kritikai kiadásnak. Ez persze előfeltételezi, hogy az efféle szerkesztői rögzítést megelőzően a szöveg nem létezik – csupán a sajtó alá rendezés folyamán jön létre. Majd így folytatta: „Egy egyértelmű, absztrakt módon létező, a különböző példányokban materiálisan megvalósított szöveg eszméje a XVIII. század nyomtatott művei szempontjából tarthatatlan.”³⁶ Nem csupán arról van szó, hogy az első kiadások szövege számos nyomdahibát tartalmaz: a nyomdatörténet sokkal gyakrabban érintkezik a kriminalitással, mintsem a gyanútlan olvasó – a „nem kritikai szöveghasználó” vagy a „nem kritikai szövegek használója” – jóindulatúan föltételezné. Gyakoriak voltak az engedély nélküli kalózkidadások, melyek egy legitim kiadás utánzatának szándékával léptek fel; s noha a kriminalitás jellegével ugyan nem rendelkeztek, gyakori és a kiadások közti eligazodást jócskán nehezítő és bonyolító tényezőt jelentett egyes szövegek vagy szövegrészek újranyomása vagy újrasedése. Némi túlzással azt lehet mondani, fogalmaz Ziche, hogy egy 1800 körül megjelent könyv első kiadásának alig volt olyan példánya, amely egy másik példánnyal teljesen megegyezett volna.³⁷

Az eddigiek során már szó esett róla: egy történeti-kritikai kiadásnak az egyes szerzői művek sajtó alá rendezése folyamán tekintettel kell lennie a szóban forgó műnek a szerző életében megjelent különböző kiadásaira, s akármilyen kiadástechnikai eljárás mellett dönt is a végén – akár az első, akár a második vagy valamely későbbi, vagy épp a szerző életében megjelent legutolsó kiadás szövegét veszi főszöveggé alapul –, valamilyen formában reprodukálnia kell a különböző kiadások kisebb-nagyobb szövegszerű eltéréseit. Most azt a kérdést kell feltennünk, hogy ez konkrétan hogyan, milyen eljárással történik – mármint a különböző kiadások szövegének *megállapítása*. A válasz egyszerűnek tűnik: be kell szerezni a különböző kiadások példányait, s össze kell olvasni őket (*kollationieren*). Ám ha kicsit is gondosan járunk el, akkor belátható: nem csupán a különböző kiadások példányainak szövegét kell összeolvasni, hanem az egyes kiadásokból is több példányt kell beszerezni, s ezek összevetésének kell eredményeznie a vonatkozó (első, második stb.) kiadás szövegét (szövegazonosságát, illetve szövegének, szövegazonosságának *megállapítását*). A Schelling-kiadás pontosan így járt

³⁶ Paul Ziche: „Editionswissenschaft: Historisch-kritisches Edieren. Beispiele aus der Akademie-Ausgabe von Schellings Werken”, *Akademie Aktuell. Zeitschrift der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Heft 20, 2007/1, 27–31. o., itt 27. o.: „Das »Herstellen« oder »Feststellen« eines Textes bildet einen unverzichtbaren Arbeitsschritt einer kritischen Edition. Das setzt voraus, dass vor einer solchen editorischen Feststellung ein Text nicht wirklich feststeht, sondern erst im Prozess des Edierens entsteht. [...] Die Idee eines eindeutigen, abstrakt existierenden, in den Exemplaren bloß noch material realisierten Textes ist für Druckwerke des 18. Jahrhunderts nicht haltbar.”

³⁷ Paul Ziche: „Editionswissenschaft: Historisch-kritisches Edieren. Beispiele aus der Akademie-Ausgabe von Schellings Werken”, 27. o.: „Nem csak arról van szó, hogy az első kiadások áthagyományozott szövege hibákat tartalmaz, amelyekről be kell számolnunk, majd kritikai mérlegelés után ki kell javítanunk; a kiadások története, amint azt Robert Darnton kimutatta, sokkal gyakrabban közelít a büntényhez, mint az a szövegek nem kritikai használója vagy a nem kritikai szövegek használója számára kívánatos volna. Használatban voltak nem engedélyezett kalózkidadások, amelyek megkísérelték imitálni az egyetlen legitim kiadást; nem volt büntény, de megszokott volt és bonyolította a kiadást az egyes szövegek vagy szövegrészek új szedése vagy újranyomása az előállítás teljesen normális folyamatában. *Nem nagy túlzás azt állítani, hogy egy 1800 körül kiadott könyv első kiadásának alig volt olyan példánya, amely egyezett volna egy másikkal.*” („Nicht nur enthält der tradierte Text der Erstdrucke Fehler, die zu berichten und, nach kritischer Abwägung, zu berichtigen sind; die Druckgeschichte tendiert, wie Robert Darnton gezeigt hat, weit öfter, als dem unkritischen Textnutzer oder dem Nutzer unkritischer Texte lieb sein kann, ins Kriminelle. Unerlaubte Raubdrucke, die eine legitime Ausgabe zu imitieren suchen, waren gängig; nicht kriminell, aber üblich und das Edieren komplizierend war ein Neusatz und Neudruck einzelner Texte oder Textstücke im ganz normalen Herstellungsprozess. *Mit nur geringer Zuspitzung kann man sagen, dass kaum ein Exemplar des Erstdrucks eines um 1800 verlegten Buches einem anderen gleicht.*” – Kiemelés F. M. I.)

el; minden egyes kiadásból több példányt is beszereztek, s ezek összevetése eredményezte a meglepő belátást: egy-egy Schelling-mű szövege egy azonos kiadáson belül is a vizsgált különböző példányokban kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket mutatott.

Ez az eredmény pedig érdekes módon a radartechnika, az asztronómia és a katonai technológiák eszközeinek felhasználásával született. Az angol Shakespeare-filológus, Charlton Hinman, aki Shakespeare művei első kiadása több mint nyolcvan példányának összevetését tűzte ki célul, a második világháborúban szerzett tapasztalataiból merített, amikor radarképeket tanulmányozva kellett gyanús létesítményeket felfedeznie és azonosítani. Ebből a célból egy a mozgó tárgyak fellelésére még korábban, a húszas–harmincas évek asztronómiai kutatásai során kifejlesztett eljárást használtak, amely többek között a Plútó bolygó felfedezését is lehetővé tette. Az eljárás során egymással összevetnek két, különböző időben készített pillanatfelvételt, melyeket pontosan egymás fölé helyeznek, majd váltakozva megvilágítják őket, miáltal a lényeges különbségek – az asztronómiában és a katonai technikában: a mozgások – közvetlenül láthatóvá válnak. Hinman konstruált mármost egy berendezést – melyet később *Hinman-collator*nak neveztek el – abból a célból, hogy ezt a technológiát civil, azaz tudományos célokra is fel lehessen használni. Az egymással összevetni kívánt két példányt egymásra vetítik oly módon, hogy a megvilágítással váltakozva gyors egymásutánban az egyik vagy a másik példányt teszik láthatóvá, miáltal a legapróbb különbség is – legyen bár csak egy hiányzó vessző – mint mozgó tárgy egyértelműen szembeűnővé válik. A Schelling-művek egyedi kiadásaiiban fellelt szövegbeli eltéréseket mármost ennek a technikának a segítségével vizsgálták, illetve fedezték fel. Ziche felhoz egy jellegzetes példát egy – Schelling *A transzcendentális idealizmus rendszere* című művének 1800-as kiadásában felfedezett – korántsem lényegtelen szövegvariánsról, melyet faksimile képpel is illusztrál. Eszerint az egyik vizsgált példányban szereplő „szabad cselekvésnek” (*freyen Handelns*) a helyébe a másikban „szemlélésnek” (*Anschauen*) került (e változtatás egy nyomdahiba korrekciójának aligha tekinthető), s csak az utóbbi eredményez értelmes szöveget. A történeti-kritikai kiadásnak mármost az a feladata, fogalmaz Ziche, hogy a szövegbeli „mozgásokat” a *Hinman-collator*hoz hasonló módon rekonstruálja.³⁸

A nyomtatás során ugyanis a szövegbe többszörösen is beleavatkoztak, már csak technikai okokból is. A szedésre használt ólombetűkből nem volt elég, így az egyes nyomdai íveket külön szedték, tördelték és nyomtatták, s a nyomtatás közben javították. Kinyomtatás után a betördelt íveket szétszedték, a betűket a következő ív nyomtatására használták, a kinyomtatott íveket pedig halmokba rakták. A mű egésze így nem került kinyomtatásra, s ebből az okból többnyire az egész mű levonata sem készült el.

³⁸ Paul Ziche: „Editionswissenschaft: Historisch-kritisches Edieren. Beispiele aus der Akademie-Ausgabe von Schellings Werken”, uo. 27. sk. o. Nem haszontalan idézni a szóban forgó schellingi szövegrész: „Ahogyan tehát azt lehet mondani, hogy voltaképpen cselekedtem akkor, amikor azt hittem, hogy szemlélek, ugyanúgy azt is mondhatjuk, hogy itt voltaképpen szemlélek, amikor azt hiszem, hogy cselekvően hatok a külvilágra, és mindaz, ami a cselekvésben a szemlélésen kívül jelen van, voltaképpen csak az egyetlen objektívnek, a szemlélésnek [des Anschauens / freyen Handelns] a jelenségéhez tartozik, és megfordítva: ha a cselekvéstől elválasztjuk mindazt, ami csak a jelenséghez tartozik, akkor nem marad más, mint a szemlélés.” F. W. J. Schelling: *A transzcendentális idealizmus rendszere*, ford. Endreffy Zoltán, Szeged, Lectum, 2008, 249. o. („So wie man also sagen kann, daß ich, indem ich anzuschauen glaubte, eigentlich handelnd war, so kann man sagen, daß ich hier, indem ich auf die Außenwelt zu handeln glaube, eigentlich anschauend bin, und alles, was außer dem Anschauen im Handeln vorkommt, gehört eigentlich nur zur Erscheinung des einzig Objektiven, des *Anschauens/freyen Handelns*, und umgekehrt, vom Handeln alles abgesondert, was nur zur Erscheinung gehört, bleibt nichts zurück als das Anschauen”) (Vö. F. W. J. Schelling: *System des transzcendentalen Idealismus, Schellings sämtliche Werke*, hrsg. K. F. A. Schelling, Stuttgart und Augsburg: J. G. Cotta, 1856–61, Bd. III, 566. o. = Schelling, in: *Historisch-kritische Ausgabe*, Reihe I: *Werke*, Band 9, 1–2: *System des transzcendentalen Idealismus*, hrsg. Harald Korten und Paul Ziche, 2005, 9., 1., 264. o.).

A további könyvészeti előállítás során azután a különböző ívhalmokból ötletszerűen kötötték egybe (a javított vagy módosított, illetve nem javított ívekből egyaránt válogatva) az egyedi példányokat. Így egy és ugyanazon nyomdából kikerült példányok szövegszerű azonossága sem volt biztosított.

A szöveg azonossága az ismertetett esetben tehát még az egyes kiadások szintjén is bizonytalanra válik,³⁹ az egyes kiadásokon belüli szövegeltérések értékelése pedig értelmezést kíván. Az a kérdés, hogy melyik a preferálandó szövegvariáns – és pedig immár nem is a mű végleges szövegének, hanem csupán egyik kiadása szövegének (autentikus szövegének, szó szerinti szövegének) megállapítása céljából –, hermeneutikai erőfeszítés nélkül újfent aligha megválaszolható.

IV.

Egy „Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció” című dolgozatban legalábbis néhány megjegyzés erejéig érdemes kitérnünk Heideggernek az Arisztotelész-kiadást illető néhány filológiai-hermeneutikai észrevételére. A húszas évek elején Heidegger egy fenomenológiai (fenomenológiai-hermeneutikai) Arisztotelész-interpretáción kezdett el dolgozni, s noha a kéziratok gyarapodtak és a munka egy idő után előrehaladott állapotban volt – olyannyira, hogy egy Roman Ingardennek 1922. december 14-én írott levélben Husserl arról számolt be, miszerint „a VII.-ben”, tudniillik az általa kiadott *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* VII. kötetében „jelenik meg Heidegger alapvető [...] munkája Arisztotelészről”,⁴⁰ s 1925 nyarán a mű már, úgy tűnik, valóban nyomdakész állapotban volt⁴¹ –, a beígért Arisztotelész-interpretáció mindazonáltal nyomtatásban sem akkor, a húszas években, sem később nem jelent meg. Ami kéziratként e munkából számunkra ma hozzáférhető, az egyrészt a nevezetes „Natorp-beszámoló”, a *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)* címet viselő körülbelül negyven gépelt oldal terjedelmű kivonat,⁴² valamint a húszas évek egyetemi előadásainak anyaga.⁴³ Noha Heidegger Arisztotelész-értelmezése soha nem látott napvilágot, nem lényegtelen, hogy ebből a munkából, ebből a gondolati fáradozásból nőtt ki különböző módosítások után az 1927-ben megjelent fő mű, a *Lét és idő*. A tervezett Arisztotelész-értelmezés és a *Lét és idő* között így közvetlen kapcsolat áll fenn. Ami Heidegger megközelítését és a tervezett mű felépítését illeti, írja a munkára összegzőn visszaillesztve Gadamer, „Heidegger fölöttébb új és szokatlan hozzáférést talált Arisztotelészhez. Úgyszólván alulról, a tényleges élet felől közelített. Első előadásai nem Arisztotelész *Metafizikáját* vagy *Fizikáját* tárgyalták, hanem

³⁹ Vajon a Hinman-collatorral való vizsgálat milyen eredményt hozna a kanti *Kritika* két kiadásának kérdésében? Hiszen a Porosz Királyi Tudományos Akadémia kiadása az 1910-es évekből való, amikor a Hinman-collator még nem volt ismert, egy ilyen összevetést akkor tehát nem végezhettek el, s nincs róla tudomásom, hogy a későbbiekben bármikor is végeztek volna. Lehetséges volna, hogy a *Kritika* első, illetve második kiadásának szövegazonosságára vonatkozó hallgatóságos feltevést egy ilyen vizsgálat megrendítene?

⁴⁰ Edmund Husserl: *Briefe an Roman Ingarden. Mit Erläuterungen und Erinnerungen an Husserl*, sajtó alá rendezte Roman Ingarden. Den Haag: M. Nijhoff, 1968, 25. o.

⁴¹ Lásd Thomas J. Sheehan: „»Time and Being«; 1925–27”, in: *Thinking About Being. Aspects of Heidegger's Thought*, szerk. R. W. Shahan, J. N. Mohanty, Norman, Okl.: University of Oklahoma Press, 1984, 180. o.

⁴² Lásd most a GA 62. kötetének függelékeként. Magyarul: *Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk (A hermeneutikai szituáció jelzése)*, *Existentia* VI–VII, 1996–97, Supplementa, vol. II; bővebben a kéziratról lásd Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, 2., bővített kiadás, Budapest: Göncöl, 1992, 55–58. o.

⁴³ Elsősorban GA 61: *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles. Einführung in die phänomenologische Forschung*; GA 62: *Phänomenologische Interpretationen ausgewählter Abhandlungen des Aristoteles zur Ontologie und Logik* és GA 18: *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*.

a *Retorikát*. Ezekben az arisztotelészi előadásokban minden igazi retorika valamely fő aspektusáról volt szó, amit elsőként Platón vázolt a *Phaidroszban*, tudniillik arról, hogy a hallgatót ahhoz, hogy meggyőzzük, ismernünk kell. Arisztotelész *Retorikája* Heidegger számára a filozófiai antropológiába való bevezetéssé vált. A *Retorika* második könyvében különösen az affektusokról, a *pathéról* szóló fejtegetések vonták magukra Heidegger figyelmét. Ezek az affektusok jelzik a hallgató hajlandóságát az iránt, vagy ellenállását azzal szemben, amiről a szónok beszél. Erre az arisztotelészi mintaképre tekintettel, melyet saját eleven élettapasztalatával egészített ki, nyert Heidegger bepillantást abba, amit a *Lét és időben* majd »Befindlichkeit«-nak fog nevezni.⁴⁴ Heidegger fő művében, a *Lét és időben* valóban található néhány erre vonatkozó szűkszavú utalás. A „Befindlichkeit”-ről szóló 29. §-ban Heidegger megjegyzi: „Arisztotelész a *pathe-t Retorikája* második könyvében tárgyalja. E művet – a retorika fogalmának valamiféle »szaktárgyra« való hagyományos orientálásával szemben – az egymással hétköznapiságának első rendszeres hermeneutikájaként kell felfognunk”.⁴⁵ E sokatmondó, ám az enigmatikusságig tömör utalást Heidegger 1924-es egyetemi előadásának az összkiadás 18. köteteként 2002-ben megjelent szövege alapján most sokkal szélesebb szövegbázison van alkalmunk tanulmányozni. Heidegger megmondolásainak tágabb kontextusát a filozófiai diszciplínák történeti kialakulásának ama kritikai felülvizsgálata alkotja, amelyet Heidegger destrukciónak nevez. A filozófiai diszciplínák rögzült térképének a fenomenológiai-hermeneutikai kérdés vezérfonalán történő felülvizsgálatáról, a hagyomány fogalmiságának fellazításáról van szó, éspe-dig a hagyomány pozitív értelemben vett elsajátításának – sem szolgál elfogadásának, sem gondolatlan elvetésének – érdekében. E felülvizsgálat nem hagyja érintetlenül a történetileg kialakult filozófiai diszciplínák alapjait sem. Jelen esetben a retorikáról van szó. Heidegger azt a kihívó tézist állítja föl – s ez egyúttal a fő mű idézett utalását is megvilágíthatja –, mely szerint a retorikát illető szokásos szemléletmód, a retorika hagyományos diszciplináris besorolása az arisztotelészi *Retorika* megértését nemhogy nem segíti, de éppenséggel zavaró módon útjában áll és akadályt képezi. A retorikát illető zavar, véli Heidegger – s e ponton következnek a számunkra érdekes *filológiai* megjegyzések – már az arisztotelészi „*Retorika*” *sajtó alá rendezésekor* megmutatkozott. Arisztotelész műveinek az 1830-as években *sajtó alá rendezett Bekker-féle berlini akadémiai kiadásában* – egy olyan korban, amikor a retorika iránti megértés és megbecsülés úgyszólván a mélypontra volt – a „*Retorika*”-t ugyanis az egész kiadás végére tették. „Nem tudták hová helyezni, így hát a végére vele! A tökéletes tehetetlenség ékes bizonyítéka!” – fakad ki Heidegger.⁴⁶ A tradíció rég elvesztette megértését a retorika iránt, folytatja, ez utóbbi már a hellenizmusban és a korai középkorban pusztá iskolai diszciplínává süllyedt. A retorika eredeti értelme rég feledésbe merült. A retorika ezzel szemben, fogalmaz Heidegger, „nem más, mint az a diszciplína, melyben az emberi ittlét önértelmezése kifejezetten végbemegy. A retorika nem más, mint a konkrét emberi ittlét értelmzése, magának az ittlétnek a hermeneutikája.”⁴⁷ – Retorika és hermeneutika között ilyenformán Heidegger számára benső összefüggés áll fenn, s a retorika rehabilitálása mellett egyszersmind láthatóvá lesz az is, hogy

⁴⁴ Gadamer: *Gesammelte Werke*, Bd. 3, 399. o.

⁴⁵ *Sein und Zeit*, 29. §, 138. o. Lásd idézett magyar ford. 167. o.

⁴⁶ *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, GA 18, 109. sk. o.

⁴⁷ *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*, GA 18, 110. o. – 2009–02–25: Lásd még Heidegger: *Sein und Wahrheit*, GA 36/37, 158. o.: „az a tudomány, mely a beszélinitudásra vonatkozik, vagyis a retorika az ember alaptudománya, a politikai tudomány”.

a tervezett, de meg nem jelent Arisztotelész-értelmezés (pontosabban szólva: a vele folytatott dialógus, hiszen Heidegger számára Arisztotelész nem annyira értelmezés *tárgya*, mint inkább egy dialógus *beszélgetőpartnere* volt) milyen szervelesen épült bele a fő mű szemléletmódjába, mennyire mélyen határozta meg Heidegger hermeneutikai látásmódját és vele együtt a *Lét és idő* alapszerkezetét. Innen nézve érthető, hogy Heidegger nehezményezte – s a filozófia XIX. században bekövetkezett orientációvesztése jelének tartotta – a *Retorika* kiadásának a *corpus* végére való helyezését. Hogy Heidegger a „tudományos” Arisztotelésszel – a logikai-metafizikai-természettfilozófiai írások Arisztotelészével – szemben az „életfilozófiai” Arisztotelészt – a művészetfilozófiai-retorikai-etikai írások Arisztotelészét – részesíti előnyben, s az előbbihez is – ha egyáltalán – az utóbbi felől igyekszik eljutni avagy hidat verni, átmenetet találni, azaz – mint Gadamer fogalmazott – hogy „alulról, a tényleges élet felől”, a gyakorlati filozófia felől közelített hozzá: az persze magának Heideggernek a filozófiai alapállására vet jellegzetes fényt. Arra a szemléletmódra, mely persze korántsem volt a kezdetektől fogva kész, hanem az évek folyamán mások mellett épp az Arisztotelésszel való elvi számvetés során formálódott ki, volt alakulóban – mintegy útban ön maga felé –, s talált végül is a fő műben önmagára.⁴⁸ Arra a szemléletmódra vet fényt, amely épp a filozofálás megszokott korabeli módjaival, döntően a neokantianizmus ismeretelméleti-tudományos orientációjával való alapvető szakítást, tőle való radikális elfordulást és a „tényleges élet” felé való fordulást jelentett. Innen szemlélve okunk van arra, hogy a XIX. század uralkodó filozófiai szellemisége és az ebben az időben sajtó alá rendezett Arisztotelész-kiadás között olyasfajta rokonlelkűséget feltételezzünk, mint amelyet fentebb a Hegel-tanítványok hegelianus szemléletmódja és az FVA-t átható alapelvek között véltünk felfedezni (a különbséget legfeljebb némi hangsúlyeltolódásban lehetne rögzíteni: a rokonlelkűség ott a kiadás alapelvei – a szövegek filológiai rögzítése – és a *kiadandó filozófia szellemisége* között, itt pedig a kiadás alapelvei – a szövegek sorrendiségének rögzítése – és a *kort, illetve a kor tudományosságát átható szellemiség* között állhatott fenn). Ha Heidegger szemben állott a kor uralkodó filozófiai szemléletmódjával, akkor szembe kellett kerülnie a kor szemléletmódja által áthatott Arisztotelész-kiadással és a – mindkét utóbbi meghatározta – mértékadó Arisztotelész-értelmezéssel. Ám mint Kant-értelmezésének esetében, itt sem szükséges Heidegger interpretációjának tárgyi diszkussziójába, az Arisztotelész-értelmezés „helyességét”, illetve a saját gondolatvilágával való összefüggését illető kérdésnek a közelebbi tárgyalásába bocsátkoznunk. Hogy a retorika az újkorban háttérbe szorult, ismertnek tekinthető tudománytörténeti tény.⁴⁹ Amennyiben Heidegger szemrehányása megállja a helyét, megjegyzése *filológiai* szempontból arra világíthat rá, hogy Arisztotelész műveinek a mai napig mérvadó Bekker-féle berlini akadémiai kiadását, a kéziratok sajtó alá rendezésének sorrendjét jelentős mértékben áthatotta saját korának, az újkornak a filozófiai-tudományelméleti klímája. Az a klíma, melyet a matematikai természettudomány módszerének győzelmes előretörése, a tudományos módszer para-

⁴⁸ Lásd ezzel kapcsolatban mindenekelőtt Franco Volpi alapvető monográfiáját: *Heidegger e Aristotele*, Padova: Daphne, 1984; különösen 90–116. o., továbbá úó: „Dasein comme praxis: L'assimilation et la radicalisation heideggerienne de la philosophie pratique d'Aristote”, *Heidegger et l'idée de la phénoménologie*, szerk. Franco Volpi et al., Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1988, 2–41. o.; angolul: „Being and Time: A 'Translation' of the Nicomachean Ethics?”, in: *Reading Heidegger from the Start. Essays in His Earliest Thought*, szerk. Th. Kisiel, J. van Buren, Albany, New York: State University of New York Press, 1994, 195–212. o.

⁴⁹ Lásd például Jean Grondin: „Die Hermeneutik und die rhetorische Tradition”, in: úó: *Von Heidegger zu Gadamer. Unterwegs zur Hermeneutik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001, 17–45. o., itt 19. o. további hivatkozásokkal.

digmájává emelkedése és a humán tudományok vele összefüggő, Baconre és Descartes-ra visszanyúló leértékelése határozott meg, s amelynek egyik következménye a retorika háttérbe szorulása és diszkreditálása volt (Descartes a valószínűt, mellyel a retorikának van dolga, szinte a hamis szinonimájává tette⁵⁰). Hogy a berlini kiadásban a Retorikát a *corpus* végére helyezték, az a XIX. század végén és a XX. század elején több egymást követő – más szempontból is a kor szellemisége által áthatott – generáció Arisztotelész-értelmezésére lehetett hatással; a sorrendiség kérdésében hozott döntés az egyedi írások, illetve szövegek súlyát illetően éppannyira az értelmezést befolyásoló hallgatólágos állásfoglalást jelent, mint – fentebb láttuk – *A tiszta ész kritikája* két kiadásának az akadémiai Kant-kiadás által történt sajtó alá rendezése, mely hallgatólágosan a II. kiadást részesítette előnyben. Gadamer ama idézett megjegyzése, mely szerint Heidegger első előadásai – „szokatlan megközelítéssel” [ungewöhnlicher Zugang] – nem Arisztotelész *Metafizikáját* vagy *Fizikáját* tárgyalták, negatíve azt implikálja, hogy a mértékadó korabeli (továbbá XIX. századi) értelmezések *szokásos megközelítései* éppenhogy ezt tették, s ebben alkalmasint – a korszellem jellegén túlmenően – Arisztotelész írásainak a berlini Bekker-féle kiadásban való – ugyancsak korszellem meghatározta – filológiai elrendezése is szerepet játszhatott. Egy „Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció” című dolgozat számára a vázolt tényállásnak annyiban lehet jelentősége, amennyiben Heidegger megjegyzései fényében s e megjegyzéseket továbbgondolva – az FVA Hegel-kiadásához hasonlóan – Arisztotelész művére nézve is érvényes lehet a tétel, mely szerint kiadástörténet és interpretáció kölcsönösen meghatározza egymást: a kiadástörténet, a sajtó alá rendezés egyfelől maga is előzetes megértés, interpretáció (esetünkben: a korszellem által áthatott világszemlélet és megértés) által vezérelt művelet, mely ugyanakkor – másfelől – nem csekély mértékben befolyásolja a kiadott szerző művének jövőbeli hatás- és értelmezéstörténetét. Mindenesetre a szövegmegállapítás – jelen esetben: az áthagyományozott szövegcsoport írásai sajtó alá rendezésének tagolása, sorrendje – minden bizonnyal itt sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben ment végbe.

Heidegger egy másik ponton is szembekerült az uralkodó Arisztotelész-értelmezéssel, s mivel ez a nézeteltérés úgyszintén nincs filológiai vonatkozások híján – továbbá a korszellem ugyancsak nem lebecsülhető szerepet játszott itt is –, érdemes lesz néhány rövid megjegyzés erejéig kitérnünk rá. Lét és igazság Heidegger egész gondolkodói útja számára középponti jelentőségű összefüggéséről van szó, melyhez Heidegger számára alapvető támpontul Arisztotelész *Metafizikája* IX. (Θ = theta) könyvének záró (10.) fejezete szolgált. E fejezet egy olyan könyv végén található, jegyezte meg Heidegger 1925/26-ban, mely a „Metafizika” cím alatt összegyűjtött értekezések legnehezebb könyveihez tartozik. „A görög ontológiának s ezáltal az igazság problémájának a megértése az ehhez a fejezethez való hozzáférés lehetőségén múlik”,⁵¹ hangzott jelentőségteljes kiegészítése. E fejezet értelmezésére gondolkodói útja során Heidegger többször is részletesen visszatért, és saját értelmezését a hagyomány mértékadó Arisztotelész-értelmezéseivel való elvi-kritikai számvetés során bontotta ki.

A hagyomány e zárófejezet értelmezésével mármost nemigen boldogult, s nemegyszer még az a vélekedés is megfogalmazódott, mely szerint e kézirat mintegy rossz helyen van, tulajdonképpen nem is oda tartozik. 1912-ben megjelent *Studien zur*

⁵⁰ A kérdéskörhöz lásd Samuel IJsseling: *Rhetorik und Philosophie. Eine historisch-systematische Einführung*, Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog, 1988, 92. skk. o.

⁵¹ Martin Heidegger: *Logik. Die Frage nach der Wahrheit*, GA 21, 174. o. A következőkhöz lásd uo. 171. skk. o.

Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles című művében, H. Bonitz és mások előmunkálatainak következtetéseit mintegy levonva, a neves Arisztotelész-kutató, Werner Jaeger megállapította, hogy itt egyedi értekezések, előadás-kéziratok és bevezetések egymás mellé szerkesztéséről van szó, amelyek mindegyike az ontológiai problémakört érinti, de tartalmilag és metodikailag nem feltétlenül tartozik össze. Jaeger rögzítette a Z, H és Θ könyvek összetartozását, s kifejtette, hogy ezeket tartja ontológiai szempontból a leglényegesebbnek – épp emiatt azonban kérdésessé vált számára Θ 10-nek Θ -hoz való tartozása. Schweglerre és Christre hivatkozva, akik szerint e fejezet a gondolati összefüggésbe nem illik bele, kommentárját Jaeger rövidre fogta, és sommásan úgy fogalmazott, miszerint „ez a fejezet összefüggést nélkülözve áll ott”, nem egyéb, mint „egyfajta függelék”. W. D. Ross 1924-ben megjelent alapvető kiadásában e szövegrész hasonló kommentárban részesült: a fejezetnek „csekély köze van a Θ -könyv további részeihez” („has little to do with the rest of book Θ ”; Oxford, 1924, 2. kötet, 274. o.). Későbbi nagy munkájában, az 1923-ban megjelent *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*-ban Jaeger – Bonitz 1849-es kommentárjának hatására, aki a fejezet helyét nem vitatta, ám Heidegger szerint érvei éppoly kevésbé állták meg a helyüket, mint Jaeger ellenérvei – megváltoztatta a véleményét, e változást azonban tárgyilag nem indokolta kellőképpen. Az e fejezet helyét és tartalmát illető homály és bizonytalankodás Heidegger számára mármost azzal magyarázható, hogy lét és igazság összefüggését szem elől tévesztik, illetve egyáltalán nem is látják. „A lét és az igazság értelmezése közti benső összefüggést [...] előzetesen meg kellett értenünk légyen”, fogalmaz 1925/26-ban, „azaz a kérdéses szövegek tárgyi tartalmával *filozófiai* tisztába kell jönnünk, mielőtt tartalmi összetartozásukat illető elmosódó *filológiai* feltevésekbe bocsátkozunk”.⁵² A filozófiának (hermeneutikának, értelmezésnek) meg kell tehát előznie a filológiát. Az a kérdés, hogy a szóban forgó fejezet (e fejezet szövege) oda tartozik-e vagy sem – olyan kérdés, mely szövegek és kéziratok összefüggő szövegkorpusszá való szerkesztésére vonatkozik, így jellegzetesen szövegkritikai, filológiai kérdés –, érdemben csak akkor válaszolható meg – illetve megalapozott feltevéseket is csak akkor fogalmazhatunk meg –, ha előbb *megértettük*, s megfelelő módon *értelmeztük*, miről van benne szó. Heidegger e bevezetést követő, több mint húszoldalas értelmezésének tárgyi diszkussziójába itt sem szükséges belebocsátkoznunk – csakúgy, mint fentebb Kant-értelmezésének vagy a retorika helyét illető interpretációjának az esetében –, elegendő látnunk filozófia (hermeneutika) és filológia szoros összekapcsolódását. Az a kérdés, hogy több kézirat összeállításakor egy adott szövegrész hova szerkesztendő, s hogy valóban oda tartozik-e, ahová eredetileg helyezték, értelmezést előfeltételez, pusztán filológiai nem boldogulunk vele. (A szövegre vonatkozó kérdés, fogalmaz Heidegger 1930-ban, összefügg a dologra vonatkozó kérdéssel.⁵³)

Az előzetes értelmezést azonban így vagy úgy, de egyúttal a korszellem is mindig befolyásolja. Mivel mármost az újkor és kiemelten a XIX. század számára az igazság elsődlegesen ismeretelméleti, episztemológiai jelentésre tett szert, azaz a kijelentés, a megismerés – nem pedig a lét – igazságaként értették, így ebben az uralkodó korszallemben állhatott elő a kérdéses fejezet hovatartozására vonatkozó filológiai tanácsatlanság mint probléma egyáltalán. A logika egy fejezete nem tarthat a metafizikához,

⁵² Martin Heidegger: *Logik. Die Frage nach der Wahrheit*, GA 21, 174. o. (Kiemelések F. M. I.).

⁵³ Martin Heidegger: *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, GA 31, 80. o. („Zusammenhang von Textfrage und Sachfrage“)

véli Schwegler, Jaeger pedig még ennél is tovább megy, amikor a vonatkozó fejezetnek a könyvtől való idegenségét azáltal véli megerősíteni, hogy kijelenti: a fejezet könyvhöz tartozásának fő akadályja nem csupán az, hogy az igaz létező alkotja a témáját, hanem ezen túlmenően még az is, hogy ezt a létezőt ráadásul a „voltképpeni” létezőként jelöli meg.⁵⁴ Ez Jaeger szerint fölöttébb implauzibilis és nem Arisztotelészre valló gondolkodás volna. Ennek megfelelően ezt a jellemzést vagy törölni kell a szövegből, vagy alapjaiból kiindulva átértelmezni – az előbbit Ross, az utóbbit Schwegler teszi. Hogy igazság és hamisság diszkussziója – fogalmaz Heidegger 1925/26-ban – „az alapvető ontológiai vizsgálódás legmagasabb csúcspontját alkotja [...], az a hagyományos filozófia számára értelmetlen és lehetetlen. Hiszen az igazság [az uralkodó újkori szemléletmód szerint] mégiscsak az ítéletnek és a gondolkodásnak a sajátja [...], tehát aligha a létező létének meghatározása, és azután semmiképpen sem 'legautentikusabb' meghatározása; innen ered az ezen fejezet [...] hovatarozását illető bizonytalanság és ingadozás.”⁵⁵ Merthogy – tér vissza a problémára 1930-ban – „azt a filozófiában minden kezdő is tudja, hogy az igazság problémája a logikába tartozik, nem a metafizikába, s főleg nem ahhoz az értekezéshez, mely a metafizika alapproblémáját tárgyalja”.⁵⁶ Ezek után csekély jelentősége van már annak, hogy a hovatarozásra vonatkozó kérdést az értelmezők hogyan válaszolják meg – odatartozónak gondolják-e vagy sem. Csakúgy, mint fentebb a Kant-interpretáció esetében, itt is a Kant által az ész polémikus használatának nevezett eljárásra hivatkozhatunk.⁵⁷ Heidegger – lét és igazság összefüggését illető, mindenképpen szuggesztív és nagy hatású – interpretációjának nem kell „igaznak” lennie ahhoz, hogy a hagyományosan uralkodó Arisztotelész-értelmezéseket megingassa, hogy korhoz kötöttségükre rávilágítson, s ezáltal vitán felül álló autoritásukat megkérdőjelezze.

A retorikára vonatkozó problémától a most tárgyalt kérdés annyiban különbözik, hogy míg ott a retorika tudományelméleti értékelését illető korszellem sorolta a szövegszerkesztés során a vonatkozó arisztotelészi írást oda, ahova – a korpusz végére –, itt a metafizika–ontológia és az ismeretelmélet viszonyát illető újkori szemléletmód hozott létre egy filológiai problémát (vagy látszatproblémát): hogyan kerülhet egy az igazság meghatározására vonatkozó szöveg metafizikai-ontológiai szövegek mellé, vajon odatartozik-e vagy sem. Ez utóbbi dilemma is tipikusan újkori. Viszont mindkét tárgyalt kérdésben közös az, hogy a filológiai problémát megelőzi valamely hermeneutikai-filozófiai művelet: az egyikben a retorika kortársi megértése, előzetes értelmezése – az, hogy a retorikát csekély becsben tartotta – dönt a szerkesztési eljárásról, a másikban a kortársi filozófia szemléletmódja sugall az arisztotelészi iratok hellenisztikus elrendezésének felülvizsgálatára irányuló filológiai kérdéseket. Teszi ezt pedig abból a naiv előfeltevésekből kiindulva, mely szerint ahogy mi ma gondolkodunk az igazság fogalmáról, úgy kellett Arisztotelésznek is gondolkodnia, s ha ennek egy szövegrész ellentmond, akkor annak az illető műhöz való tartozását okunk van kétségbe vonni.⁵⁸

⁵⁴ Martin Heidegger: *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, GA 31, 82. o.

⁵⁵ Martin Heidegger: *Logik. Die Frage nach der Wahrheit*, GA 21, 171. o.

⁵⁶ Martin Heidegger: *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, GA 31, 81. o.

⁵⁷ Lásd fentebb a 17. jegyzetet.

⁵⁸ Lét és igazság összefüggéséről Heidegger gondolkodásában lásd bővebben Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, 2., bővített kiadás, Budapest: Göncöl, 1992, 29. sk., 160–165. o. és *Heidegger és a szkepticizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*. Budapest: Korona Nova, 1998, 51–64. o.

V.

Egy „Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció” című dolgozatban nem maradhat említés nélkül – valójában külön tanulmány tárgya lehetne – az elmúlt évtizedek egyik, mind terjedelmét, mind tartalmát tekintve legnagyobb és legtekintélyesebb életműkiadása, Martin Heidegger műveinek a múlt század utolsó negyedében megindult összkiadása. Már csak azért sem, mivel Heidegerről az előzőekben már különböző vonatkozásokban többször is esett szó, így helyénvaló lesz magának a Heidegger-életműnek a kiadásáról befejezésképpen röviden beszámolnunk.

Az 1975-ben útjára indult vállalkozás terve a kezdetekhez képest a megvalósulás folyamán többször is átalakult és kibővült: a Heidegger-összkiadás a jelenlegi aktualizált elképzelések szerint a maga több mint száz – pontosan százketty – tervezett és a mai napig hetvenhét ténylegesen megjelent kötetével (melyek döntő többsége kiadatlan írásokat tartalmaz, s melyek közül jó néhány immár a második vagy harmadik kiadásban jelenik meg) az egyik legfigyelemreméltóbb életműkiadás a jelenkori humántudományi irodalom panorámájában. Annál is inkább, mivel az összkiadás kötetei – a heideggeri írások fordítását illető ismert nyelvi nehézségek ellenére – az eredeti megjelenést követve angol, francia, olasz és spanyol nyelven is napvilágot látnak, ez pedig a tudományos világban szinte egyedülálló dolog (angolul eddig huszonhat, franciául tizenhat, olaszul harminchat, spanyolul huszonhét kötet jelent meg, további húsz-huszonöt kötet van előkészületben, illetve áll közvetlenül megjelenés előtt).⁵⁹

Az 1889-ben született és 1976-ban elhunyt Martin Heideggert már régóta a XX. század legjelentősebb gondolkodói közé sorolják, ám az elmúlt időben egyre többen adtak hangot annak a meggyőződésnek: Heidegger a század legnagyobb gondolkodója. Ennek a véleménynek a kialakulásában nem lebecsülhető szerepet játszanak azok az írások, melyek a filozófus halála óta eltelt időszakban a hagyatékból napvilágot láttak. A heideggeri életmű ma a világ jelentős részein meghatározza a filozófiai vitákat; a németországi hatáson túlmenően elegendő arra utalni, hogy a mai francia filozófia teljes egészében elképzelhetetlen volna Heidegger hatása, a vele való kritikai párbeszéd nélkül, hogy Japánban Heideggernek a harmincas évek óta kiemelt figyelmet szentelnek, hogy Heidegger gondolatai Olaszországban és a latin nyelvű országokban úgy az ötvenes évek óta tartósan az érdeklődés homlokterében állnak, s hogy a heideggeri gondolatvilággal való szembenézés az elmúlt évtizedben immár az USA-ban is egyre inkább a filozófiai tudat meghatározó részévé válik. Jelzésértékű ebből a szempontból az a tény, hogy Heidegger születése századik évfordulójának évében, 1989-ben a világ csaknem minden részében konferenciákat és szimpozionokat rendeztek, melyeknek a száma megközelítette a százat.

Amikor Martin Heidegger 1976-ban, nyolcvanhét esztendőskorában elhunyt, sokak számára nyilvánvaló volt már, hogy a XX. század egyik legnagyobb gondolkodója távozott az élők sorából. Hogy a filozófus gondolatai a halála után sem veszítenek erejükből, befolyásukat továbbra is megőrzik, sőt még növelik is: ezt viszont aligha lehetett megjósolni. Élete utolsó éveiben Heidegger néhány közeli tanítvány és barát segítségével kéziratait rendezgette, a hagyaték sorsát fontolgatta. Lassanként kialakult művei összkiadásának terve, s Heidegger még megérthette, hogy 1975-ben kezébe vegye az elsőként kinyomtatott kötetet. A kiadói munkálatok nagy lendülettel indultak meg, s az odaadó munka eredményeként több mint harminc év óta rendszeresen évente két-három

⁵⁹Lásd *Heidegger Studien* 24, 2008, 252. skk. o.

kötet lát napvilágot (ami hozzávetőleg a fordítottja az idealista filozófusok fentebb tárgyalt kiadásainak, melyek keretében két-három évente – vagy még ritkábban – jelenik meg egy-egy kötet). Mivel a kötetek többsége kiadatlan írásokat tartalmaz, a heideggeri életmű értelmezése az elmúlt években az egész világon új alapokra helyeződött.

A kiadatlan hagyaték terjedelme láttán vagyunk csak képesek igazán fölmérni, milyen keveset publikált életében Heidegger. E figyelemre méltó tartózkodás sokféle ok következménye, s emiatt magának a hagyatékknak a sorsa sem volt eleve biztos. Élete utolsó évtizedeiben Heidegger nem utolsósorban azért jelentetett meg oly kevés írást, mivel úgy vélte, a kor úgysem volna képes megérteni őt. Ez a nézete azután élete végéig nem változott. A hagyatékban maradt írásokat, vélte, egyszerűen végzetes volna kiadni, hiszen a mai kor oly mélységesen félreértene, félremagyarázná őket, hogy a következő generációk ezáltal alapvetően tévútra jutnának. A félremagyarázásnál pedig már jobb, ha az írások egy ideig hozzáférhetetlenek maradnak, hogy azután egy boldogabb kor gyermekei friss szemmel, elfogulatlanul olvassák őket. Hogy az emberiség mikor lesz elég érett írásainak befogadására, ezt persze nem lehet tudni, egy biztos: a mai kor nem szűnik meg máról holnapra.

Amikor szóba került hátrahagyott írásainak sorsa, Heidegger így először annak az akaratának adott kifejezést, hogy a hagyatékot száz évre zárolni kell. Ezután kezdődtek a különböző családi-baráti viták, megfontolások és gyözködések. Az egyik legsúlyosabb érv úgy hangozott, hogy egy atomháborúban – melynek lehetősége a Heidegger által elemzett kornak igencsak sajátja volt – írásai könnyen megsemmisülhetnek, s így mégiscsak fontolóra kellene venni, célszerű-e ily sokáig elzárni őket. Ez az ellenvetés nem igazán győzte meg Heideggert. Léteznek atombiztos óvóhelyek, bunkerek, mondta, csak arról kell gondoskodni, hogy írásait ilyen helyre szállítsák, s végig ott őrizzék őket. Végül az az észrevétel döntött, hogy írásai túlélhetnek ugyan egy atomháborút – ez nem lehetetlen –, ám nagyon is előfordulhat, hogy nem lesz túlélő ember, aki olvashatná őket. Erre Heidegger végül is kelleetlenül beadta a derekát. Kiadatlan hagyatéka megjelentetésére jellemző módon csak az tudta rábírní, hogy száz év múlva esetleg nem lesznek már emberek. Azaz ha látott volna valamilyen biztosítékot arra, hogy száz év múlva is élnek még emberek a földön, nem engedte volna hozzáférni a jelenkort kiadatlan írásaihoz.

„Utak – nem művek”: ezt a mottót állította Heidegger néhány nappal halála előtt művei összkiadásának élére. Nem egy szerző vélekedéseinek közzétételéről, álláspontjának ismertetéséről, azok történeti rendbe szedett elrendezéséről van szó – hangozott az összkiadás egyik előszó-tervezetében –, hanem a gondolkodás dolgáról. Az előbbi persze korunkban, az információ korában igencsak lehetséges, ám a gondolkodás dolgához való hozzáférés szempontjából minden jelentőség híján való. Az összkiadás feladata, hogy hozzásegítsen a kérdés kérdéséhez, megértéséhez, elmélyített együttérzéséhez – a gondolkodás dolgával való szembenézéshez.⁶⁰ Heidegger életművének összkiadása ennek megfelelően nem történeti-kritikai kiadás,⁶¹ hanem

⁶⁰ Martin Heidegger: *Frühe Schriften*, GA 1, Frankfurt am Main: Klosterman, 1978, 438. o.

⁶¹ A történeti-kritikai kiadás eszméje mögött egy olyan kutatási program áll, írja Hans Gerhard Senger, melynek történetét még nem írták meg – önmagának is történeti kontinuitása van, amely túlterjed a XIX. század historizmusán, amelyet egyébként mindeddig táptalajának tekintettek. Közélebről tekintve a reneszánsz humanizmusra nyúlik vissza vagy egyenesen az alexandriai filológia korára; a „kritika” terminus a XVII. században került forgalomba a megítélés, megkülönböztetés értelmében azzal a céllal, hogy történetileg megbízható szöveget hozzon létre, s kiszűrje a történetietlen projekciókat. Ami a filológiai apparátust illeti, regiszterek már a XVI. században voltak. (Hans Gerhard Senger: „Die historisch-kritische Edition historisch-kritisch betrachtet”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 1–20. o., lásd itt 2., 5., 7. sk. o; a huma-

Heidegger végakarátának megfelelő kiadás: „a szerző (végakarata) szerinti utolsó kiadás” (*Ausgabe letzter Hand*⁶²). Ez annyit jelent, olvasható az összkiadás kiadói hirdetésében, hogy az egyes kötetek úgy jelennek meg, ahogy írásait élete során maga a filozófus hozzáférhetővé tette: filológiai apparátus és regiszterek nélkül. A történeti-kritikai kiadások filológiai apparátusa taszította Heideggert; Hölderlin műveinek stuttgarti „Nagyoktávkiadása” (*Großoktavausgabe*) szolgált számára elrettentő példának. Úgy vélte, az apparátus elnyomja magát a szöveget: az előtérbe tolakodva minduntalan magára vonja a figyelmet, s eleve meghatározott olvasat és meghatározott kérdések (például a szövegváltozatok összevetése, a kommentárok által felvetett összefüggések történeti-filológiai vizsgálata) irányába tereli az olvasót. Az pedig, ami igazán lényeges: maga a „dolog”, háttérbe szorul. Hasonlóképpen (egyetlen kivétellel) nem találunk az összkiadás kötetének végén regisztereket, név-, tárgy- vagy egyéb mutatókat sem; ilyesmi a felületes olvasást segíti, fennáll a veszély, hogy az olvasó a mutatók felől közelít a szöveghez.⁶³ A hiányzó mutatók egyfajta pótlásául – és a gondolatmenet reprodukcióját elősegítendő – hasznosnak tartotta viszont az előadás-kötetekben való eligazodást szolgáló és a szerkesztők által készített részletes tartalomjegyzékeket. A kritikai kiadás ellen szóló érv volt végül nem utolsósorban az, hogy az ilyen vállalkozásokra jellemző időbeli lassúság a gondolati recepciót és hatást széttördeli, s szinte lehetetlenné teszi a gondolati út végigkövetését: a kiadásnak hozzávetőleg egy emberöltő alatt le kell zárulnia, föltéve, hogy az életmű valamelyest is megfelelő befogadásra számít – oly megfontolás, mely (mint a Hegel-kiadás esetében láttuk) korántsem alapatlan, s mellyel bizonyára egyetérthetünk. (Főleg ha figyelembe vesszük, hogy – amint arról fentebb szó esett – az új Hegel-kiadásnak a filozófus egyetemi előadásait sajtó alá rendező sorozatát illetően csak maguknak a kiadási elveknek a kidolgozásával hozzávetőleg három évtized telt el.) A kritikai kiadás emellett olyan szerzők esetén jön elsődlegesen szóba, akik már rendelkeznek életműkiadással (ez a kritérium pedig az idealizmus mindhárom tárgyalt gondolkodójának esetében teljesül). Heidegger döntése azon a belátáson alapul, írja a kiadói hirdetés, hogy hátrahagyott életművének történeti-

nisták filológiai érdeklődéséről lásd ugyancsak Ulrich Muhlack: „Zum Verhältnis von Klassischer Philologie und Geschichtswissenschaft im 19. Jahrhundert”, in *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert*. I, hrsg. H. Flashar u.a. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, 225–239. o., itt 225. sk. o.) A történeti-kritikai kiadás, írja Wilhelm G. Jacobs, nem értékel, így minden írásbeli megnyilvánulás iránt azonos figyelmet tanúsít, minden adat *edendum*nak számít; a történeti-kritikai kiadás ezért eszméje szerint összkiadás, *Gesamtausgabe*. Ebben a tekintetben a Heidegger-kiadás közelebb áll a történeti-kritikai kiadás eszméjéhez, mint az új Hegel-kiadás. Érdemes még Jacobs azon véleményét megemlítenünk, mely szerint a szerkesztő tudja, hogy a szerzőre vonatkozó megértése árnyékként vetül a kiadásra, ezt az árnyékot azonban oly világossá igyekszik tenni, ahogy csak tudja (Wilhelm G. Jacobs: „Textüberlieferung und historisch-kritische Edition. Typen von Editionen”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, 21–26. o., itt 21. sk. o.).

⁶² Az „Ausgabe letzter Hand” szótárilag „a szerzőtől gondozott utolsó kiadás” (Halász Előd: *Német–magyar szótár*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967, I. kötet, 923. o.), a *Duden Stilwörterbuch* szerint: „letzte vom Autor selbst besorgte Ausgabe” (*Duden Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*, 6., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Günther Drosdowski, *Der Duden in 10 Bänden*, Bd. 2, Mannheim – Wien – Zürich: Dudenverlag, 1970, 334. o.). Mindkét magyarázat Heidegger esetében nyilván *cum grano salis* értendő, mivel csupán az életében megjelentetett (továbbá szigorúan szólva egynél több kiadást megért) írásokról mondható el, hogy „maga a szerző által gondozott utolsó kiadás”, a hagyatékban maradt vagy kiadatlan kéziratokról aligha. Ezeknek a kiadását nem a szerző gondozza, ám kiadásukra, kiadásuk mikéntjére vonatkozóan fennállhatnak szerzői instrukciók, ezért látszik helyénvalónak itt „a szerző által gondozott utolsó kiadás”-t „a szerző utolsó akaratával” vagy „végakaratával” helyettesíteni, s a német kifejezést ennek megfelelően fordítani.

⁶³ Egy névmutató bizonyos határok között még hasznos is lehet, ám egy tárgymutató a heideggeri fenomenológiai-hermeneutikai gondolkodás (s az általa felvetett „nyelvfilozófiai” megfontolások, nehézségek) jelleghéhez igen nehezen illeszkedik; lásd vonatkozó megszorító megjegyzéseimet, melyeket Heidegger-kötetem tárgymutatója elé bocsátottam (Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, 2., bővített kiadás, Budapest: Göncöl, 1992, 379. o.).

kritikai kiadására még messze nem érett meg az idő. Filozófiai hagyatékának jellegét és terjedelmét tekintve – hangzik az 1991-es prospektus egy kiegészítő megjegyzése, mely a későbbi hirdetésekben már nem található – egy történeti-kritikai kiadás megvalósítása az elkövetkező ötven évben nem volna lehetséges.⁶⁴

Az első kiadói hirdetések az összkiadás felépítését közölték, a tervbe vett négy sorozatból azonban a tervezett kötetek számát és tartalmát még a kilencvenes évek elején is csak az első két sorozat és a harmadik sorozat első két kötetének tekintetében konkretizálták (1–16., 17–63., 64–65. kötet), míg a harmadik és a negyedik sorozatra nézve csak nagyobb tematikai egységeket különítettek el, kötetszámok megadása nélkül. Az összkiadás terjedelme ekkoriban hetven-nyolcvan kötetre volt becsülhető; a kilencvenes évek közepe felé alakult ki azután részleteiben a száz két kötet terve.⁶⁵ A legfontosabb változás, pontosabban bővítés a nyolcvanas évek elején – a nemzetközi tudományos közvélemény hatására és örömeire⁶⁶ – az összkiadás legterjedelmesebb és leginkább érdeklődésre számot tartó második sorozatában, Heidegger egyetemi előadásainak közzétételében következett be; eszerint a második sorozat végén mégis megjelentetésre kerülnek – „a hagyaték őrzőjének Heidegger utasítását követve 1982-ben meghozott döntése értelmében”⁶⁷ – a korai freiburgi előadások (1919–1923), amennyiben ezek még fellelhetők. A kronológiai elv e változás következtében látható módon törést szenvedett. Míg az 1923 és 1944 közötti előadások az összkiadás 17. kötetétől az 55. kötetéig kronológiai sorrendben követik egymást, addig most ehhez csatlakoznak függelékként, az 56.-tól a 63. kötetig, az 1919 és 1923 között tartott korai freiburgi előadások szövegei.⁶⁸ Ennek megfelelően a második sorozat kötetek borítói és címlapjai is hallgatólagosan átalakultak. Korábban az szerepelt: „II. sorozat: Előadások 1923–1944” (*II. Abteilung: Vorlesungen 1923–1944*), ettől kezdve viszont: „II. sorozat: Előadások 1919–1944” (*II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944*), vagy egyszerűen csak „II. sorozat: Előadások” (*II. Abteilung: Vorlesungen*).

⁶⁴ Érdemes hozzátenni, hogy a Heidegger-összkiadás – az FVA Hegel-kiadásához hasonlóan – magánjellegű vállalkozás, azaz nem valamilyen intézmény égisze alatt történik. A hagyaték gondozója, Hermann Heidegger és a család áll mögötte, együttműködve Friedrich-Wilhelm von Herrmann-nal. Egy kivételtől eltekintve nincsenek állandó fizetett státusok – munkatársak vagy szerkesztők. Egy történeti-kritikai kiadás mögött ezzel szemben többnyire valamilyen intézmény áll, amely a vállalkozást többé-kevésbé finanszírozza, s amely a tudományos-szakmai döntéseket időről időre meghozza. Ez a helyzet az idealizmus filozófusainak kiadásával, melyek mögött a tartományi akadémiák intézményes támogatása áll (a Hegel-kiadást az Észak-Rajna–Vesztfáliai, a fichteit és a schellingit a Bajor Tudományos Akadémia gondozza).

⁶⁵ A négy sorozatból álló összkiadás felépítése a következő: „I. sorozat: Megjelent írások (1910–1976), 1–16. kötet” (*I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften [1910–1976], Bde. 1–16*); „II. sorozat: Előadások 1919–1944, 17–63. kötet (Marburgi előadások 1923–1928, 17–26. kötet; Freiburgi előadások 1928–1944, 27–55. kötet; Korai freiburgi előadások 1919–1923, 56/57–63. kötet)” (*II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944, Bde. 17–63 [Marburger Vorlesungen 1923–1928, Bde. 17–26; Freiburger Vorlesungen 1928–1944, Bde. 27–55; Frühe Freiburger Vorlesungen 1919–1923, Bde. 56/57–63]*); „III. sorozat: Meg nem jelentetett tanulmányok – előadások – gondolatok, 64–81. kötet” (*III. Abteilung: Unveröffentlichte Abhandlungen – Vorträge – Gedachtes, Bde. 64–81*); „IV. sorozat: Utalások és feljegyzések, 82–102. kötet” (*IV. Abteilung: Hinweise und Aufzeichnungen, Bde. 82–102*). Mint látható, a Heidegger életében megjelent – és az első sorozatban közzétett – írások az összkiadás terjedelmének negyedét sem foglalják el.

⁶⁶ Lásd Theodore Kisiel: „Heidegger’s Early Lecture Courses”, *A Companion to Martin Heidegger’s 'Being and Time'*, ed. Joseph J. Kockelmans, Washington DC: University Press of America, 1986, 22–39. o., újranyomva lásd Kisiel: *Heidegger’s Way of Thought. Critical and Interpretative Signposts*, eds. A. Denker, M. Heinz, New York – London: Continuum, 2002, 137–148. o., itt 137. o.

⁶⁷ Martin Heidegger: *Gesamtausgabe. Ausgabe letzter Hand*, Frankfurt am Main: Klostermann, 1991, 7. o.

⁶⁸ Egy a kronológiai-fejlesztéstörténeti elvet szem előtt tartó kiadással (mint amilyen többé-kevésbé a Heidegger-összkiadás vagy az új Hegel-kiadás) szemben áll a kéziratok tematikus csoportosítás szerinti sajtó alá rendezése, mint amilyen a Husserl-összkiadás, a Husserliana. Egy ilyen kiadás alapjaiban meghatározza azután az interpretációk kibontakozását, az interpretációk témáinak kijelölését (például időtudat, interszubbektivitás).

A még Heidegger életében megjelent első két kiadói hirdetemény történeti-kritikai kiadás helyett „olvasható/olvasóbarát életműkiadás”-ról (*lesbare Werkausgabe*) tesz említést, mely a kronológiai elvet követi. Az 1978 márciusában megjelent harmadik kiadói prospektusban tűnik fel „a szerző végakarata szerinti utolsó kiadás” megjelölés, 1982-ben pedig az „Értelmezés nélküli kiadás” (*Edition ohne Interpretation*) formula. Mindkettőt, de főleg ez utóbbit vitatja a kiváló amerikai Heidegger-kutató (s nem utolsósorban Heidegger-filológus és -fordító) Theodore Kisiel.⁶⁹ Alig elképzelhető, írja, hogy a hermeneutikai gondolatkörben járatos s ahhoz döntő mértékben hozzájáruló Heidegger, aki ráadásul Scheler, Nietzsche és más szerzők műveinek kiadásában is tapasztalatokat szerzett, ilyen princípiumot megfogalmazott volna.⁷⁰ Bárhogy legyen is, Kisiel az évek folyamán a Heidegger-összkiadásnak a megjelenő köteteket beható figyelemmel kísérő – s az észlelt hiányosságokat kíméletlenül szóvá tevő – kritikus maradt. Olyan kritikus, aki a hagyaték és az összkiadás (*Gesamtausgabe* = GA) gondozóival a kilencvenes évek folyamán több éles vitát folytatott, s akinek a meglátásait és kritikai észrevételeit mindazonáltal a GA köteteinek későbbi, javított kiadásaiban felhasználták; kritikája végül is ebből a szempontból tehát a kiadás javára vált.

Kisiel észrevételeinek egy részére épp témánk szempontjából érdemes kitérnünk, annál is inkább, mivel egyik dolgozatának fő tézise így hangzik: „Heidegger saját gondolatai szerint a sajtó alá rendezés egész eljárása a kezdettől a végéig nem más, mint hermeneutikai eljárás.”⁷¹

Egy tematikus csoportosítás szerint megvalósuló kiadás ez esetben azért vitatható, mivel alkalmas nivellálni a fejlődéstörténeti különbségeket. Erre jó példa a *Husserliana* 10. kötete (*Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins [1893-1917]*), amelyben huszonöt év egy adott témához tartozó kéziratok kerültek együttesen kiadásra, vagy a *Husserliana* 13–15. kötete, amely három évtized kéziratait gyűjti egybe *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität* címmel három kötetben. Valami ahhoz hasonlót tapasztalunk, mint Hegel előadásainak a tanítványok által sajtó alá rendezett kiadásában, noha a *Husserliana* esetében – ezt meg kell említenünk – nem kompilációkról van szó, s a különböző évfárhoz tartozó kéziratok megőrzik önállóságukat. Ennek ellenére egy ilyen kiadás eleve meghatározó jellegű az interpretációtörténetre nézve; nem a filozófus gondolatainak fejlődéséről általában, kronológiai rendben, hanem csupán egy-egy témának a gondolatvilágában történt fejlődéséről, alakulásáról ad képet. Természetesen a husserli életmű (hozzávetőleg negyvenkötetes) kiadásának megvannak a maga külön problémái. Mindekenelőtt – amint arról a Husserl Archívum igazgatója beszámolt – az, hogy Husserl esetében is tetemes a hagyaték: mintegy negyven ezer gyórsírásos kéziratoldal. Magának a kiadásnak egyébként bevallottan nincs kronológiai sorrendje (lásd Samuel Jßseling: „Das Husserl-Archiv in Leuven und die Husserl-Ausgabe”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, id. kötet, 137–146. o., itt 139., 145. o.).

⁶⁹ Lásd Th. Kisiel: „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen”, *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.-28. April 1989 in Bonn – Bad Godesberg. Band 3: Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*, hrsg. D. Papenfuß und O. Pöggeler, Frankfurt am Main: Klostermann, 1992, 89–108. o., itt 90. sk. o.; továbbá uő: „Existenz in Incubation Toward Being and Time”, *From Phenomenology to the Ethics of Desire and Errancy*, Festschrift für William Richardson, ed. Babette E. Babich, Dordrecht: Kluwer, 1995, 89–114. o., újranyomva in: Kisiel: *Heidegger's Way of Thought. Critical and Interpretative Signposts*, id. kötet, 149–173. o., itt 150. o.

⁷⁰ Th. Kisiel: „Existenz in Incubation Toward Being and Time”, Kisiel: *Heidegger's Way of Thought. Critical and Interpretative Signposts*, id. kötet, 150. o. Az „értelmezés nélküli kiadás” (*Edition ohne Interpretation*) elvét az összkiadás fő gondozója, Friedrich-Wilhelm von Herrmann a következőképpen magyarázta, azaz interpretálta: „Egy ilyesfajta [az utolsó kézirat szerinti – „von Letzter Hand”] kiadásnak nem része a szerkesztő interpretációja. A szövegeknek sokkal inkább közvetlenül kell magukért beszélniük” (F.-W. von Herrmann: „Die Edition der Vorlesungen Heideggers in seiner Gesamtausgabe”, *Freiburger Universitätsblätter*, 78, 1982. dec., 85–110. o., itt 101. o.). Von Herrmann írása egyébként a *Freiburger Universitätsblätter* tematikus számában jelent meg, mely a „Kiadás és értelmezés” (*Edition und Interpretation*) címet viselte, s melynek a bevezetőjében a szerkesztő, Gerhard Neumann így fogalmazott: „A kiadás értelmezés” („Edition ist Interpretation”). Lásd ehhez Kisiel megjegyzését, mely szerint különbséget kell tenni a szerkesztő/fordító munkájához elengedhetetlenül hozzá tartozó értelmezés és a szöveget kísérő értelmező kiegészítések – magyarázatok között (Kisiel: „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen”, *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*, Bd. 3, id. kötet, 95. o.).

⁷¹ Th. Kisiel: „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen”, *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*, Bd. 3, id. kötet, 91. o.: „Nach Heideggers eigenen Gedanken ist das ganze editorische Vorgehen von Anfang bis Ende ein hermeneutisches Verfahren”.

Ha Gadamer szerint az olvasás alapján véve „megértő olvasás”, amennyiben – akár hangos, akár néma – lényegileg hozzátartozik valami olyasmi, mint „hangsúlyozás, ritmikus tagolás stb.”, ha tehát az olvasás ennél fogva „egyfajta reprodukció és interpretáció”,⁷² akkor ez nyilvánvalóan *a maga módján* nem kevésbé vonatkozik arra a fajta olvasásra, amikor a sajtó alá rendezés szerkesztői-kiadói eljárása folyamán egy kézírást kell (ki)olvasni, s egy – alkalmasint rövidítésekkel, áthúzásokkal, csonka vagy elliptikus mondatokkal, ugrásokkal, kihagyásokkal, helyenként elírásokkal tarkított, nehezen olvasható vagy kibetűzhető – kéziratból kell nyomdakész, „olvasható” (*lesbar*), azaz értelmes szöveget előállítani. Az olvasás mint hermeneutikai folyamat, mint „megértő olvasás” lehet ennél fogva *félreolvasás* is, amely a vonatkozó kézírás vagy ábécé nem kellő ismeretéből, vagy az olvasott szöveg értelmének *félreismeréséből*, *félreértéséből* fakad. Kisiel mármost azt mutatja meg, hogy az összkiadás 56/57-es kötetében számos ilyen akad (több mint ötven). A régi német írás (*alte deutsche Schrift*) összevont kettős vagy hármas betűalakjainak nem kellő ismerete, valamint a szövegösszefüggés félreismerése következtében csak a kötet utolsó tíz oldalán Kisiel huszonöt ilyen jellegű hibát mutatott ki; tipikus példa a „pszichikai/fizikai” (*psychisch/physisch*) szavak többszöri kínos és értelemzavaró felcserélése.⁷³ A megfelelő kontextus vagy a Heidegger által alkalmazott rövidítések ismeretének hiánya további olvasási hibákat eredményez. Egy helyen a Dilthey általi befolyásra utaló következő felsorolás található: „Windelband rektori beszéde, Rickert, Lask, Fichte”. Ez így persze értelmetlenség, mivel Dilthey aligha befolyásolhatta a születése előtt közel két évtizeddel elhunyt Fichtét. Heidegger rövidítéstechnikájából avagy megfelelő háttérismeretből kikövetkeztethető, hogy a „Lask, Fichte” felsorolásban „Fichté”-nek idézőjelek között kellene állnia, mivel Lask ilyen című művéről (doktori disszertációjáról, pontosabban a disszertáció címének rövidítéséről) van szó. Hasonló félreolvasás, félreértelmezés a „Rickert logoszfelfogása és annak korlátai” (*Rickerts Logosauffassung und ihre Grenzen*), ahol az utóbbi szó egy Rickert-művet jelöl (*Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung = A természet-tudományos fogalomalkotás határai*), az „annak” (*ihre*) pedig szerkesztői toldás, hogy a mondat azért grammatikailag értelmes legyen (!). Nehezebb ráakadni a félreolvasásokra ott, ahol a szöveg értelme nem nyújt közvetlen fogódzót, mint például a „formák/formulák” (*Formen/Formeln*), a „konkréción/konstitúción” (*Konkretion/Konstitution*), a „látni/keresni” (*sehen/suchen*), a „valódi/több” (*echt/mehr*) stb. párosok.

A rövidítések feloldásának hermeneutikai nehézsége sem lebecsülendő. Az „ex.” lehet például kétféleképp „egzisztenciális” (*existentiell/existential*), az „Fkt” pedig éppannyira „funkción” (*Funktion*), mint „fikción” (*Fiktion*), vagy éppen „faktum” (*Faktum*). Hogy a rövidítések feloldása nagyon is értelmezői művelet, arra jó példa az összkiadás 20. kötetének egy helye, ahol ez áll: „[...] a még nem módosult teoretikus tapasztalatban” (*[...] in der theoretischen noch unmodifizierten Erfahrung*).⁷⁴ Heidegger húszas évekbeli gondolatvilágának ismerete kérdőjeleket rajzol ezen megfogalmazás köré, a kézírathoz való visszanyúlás pedig azt mutatja, hogy a szóban forgó helyen rövidítés szerepel: „teor” (*theor*). Grammatikailag ez éppúgy lehet jelző, mint határozószó, az értelmező olvasásnak kell eldöntenie, hogy a rövidítés hogyan oldandó fel. Ezek után nyilvánvaló, hogy a

⁷² Gadamer: GW (= *Gesammelte Werke*), 1, 165 sk. o. (= IM, 123 sk. o. – kiemelés F. M. I.). Vö. még uo. 403. o. (= IM, 280. o.)

⁷³ Lásd például Heidegger: *Zur Bestimmung der Philosophie*, GA 57/57, 29., 100., 176. o.

⁷⁴ Martin Heidegger: *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*, GA 20, Frankfurt am Main, Klostermann, 1979, 152. o.

helyes olvasat így hangzik: „[...] a teoretikusan/teoretikus szempontból még nem módosult tapasztalatban” ([...] *in der theoretisch noch unmodifizierten Erfahrung*).⁷⁵

Kisiel visszatérő módon panaszodik amiatt, hogy „a legutolsó szövegváltozat alapul vétele következtében a szöveg fejlődési fázisai eltűnnek” – oly probléma, melyet fentebb részletesebben is volt alkalmunk vizsgálni. A heideggeri fő mű előzményének tekinthető húszas évekbeli előadás-fogalmazványokban például még egyáltalán nem szerepel – egészen 1926-ig – az egzisztenciafilozófiára jellemző szókészlet („egzisztencia” [*Existenz*], „egzisztenciális” [*existentiell/existential*]); úgy tűnik, ez a nyelvezet csak a legutolsó fázisban került a műbe, ennek pedig bizonyos jelentősége lehet a mű értelmezése szempontjából – föltéve persze, hogy gondolkodói utakat akarunk értelmezni. Az a megfogalmazás, mely szerint itt „a szerzői végakarát szerinti utolsó kiadásról” van szó, ezért Kisiel szemében tendenciálisan megváltoztatja az „Utak – nem művek” jelszó hangsúlyát: egy végső fogalmazvány vagy szövegváltozat melletti döntés az utakból éppenhogy műveket teremt. Az előadások kötetenként kiadott szövege a fennmaradt Heidegger-kéziratokból és hallgatói jegyzetekből áll össze – egyfajta „keverékszöveg” (*Mischtext*) gyanánt, véli Kisiel.⁷⁶ Hozzá kell tennünk, hogy mindazonáltal nem lehet szó a hegei FVA kiadói praxisáról, mivel az egyes kötetek végén szereplő szerkesztői utószóban többnyire korrekt filológiai felvilágosítást kap az olvasó a sajtó alá rendezett kötetek szövegének keletkezéséről, összeállításáról. Ehhez járul, hogy az összkiadás első sorozata rendszeresen közli a Heidegger életében megjelent írásoknak a szerző házipéldányában fellelhető margómegjegyzéseit, miáltal ha nem is a szöveg keletkezését, de úgyszólván szerzői utóéletét bizonyos értelemben nyomon követheti az olvasó.

Kisielnek a szöveg fejlődési fázisaira tett utalása megfelel annak, amit fentebb szövegtörténésnek neveztem. Természetesen ennek nyomon követése feltétlenül hasznos lehet, ám tudni is csak azután tudhatunk a szövegtörténésről, ha valamilyen nyom marad fenn egy korábbi szöveg vagy szövegvariáns után. Hadd erősítsem meg ezt egy további példával. Idézett tanulmányában Kisiel még kíváncsólóként fogalmazta meg a nevezetes 1920–1921-es vallásfenomenológiai előadás megjelentetését, melynek kézirata nem őrződött meg, s hosszú évtizedekig öt különböző hallgatói jegyzet formájában keringett – mintegy a föld alatt, afféle értékes és titkos szenzáció gyanánt – a kutatók körében. Az előadás azóta az összkiadás 60. köteteként 1995-ben hallgatói jegyzetek rekonstrukciója alapján napvilágot látott.⁷⁷ A kötet címe: „A vallási élet fenomenológiája” (*Phänomenologie des religiösen Lebens*).⁷⁸ A szerkesztői utószóból megtudjuk, hogy a

⁷⁵ Th. Kisiel: „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen”, 93. o.

⁷⁶ Th. Kisiel: „Edition und Übersetzung. Unterwegs von Tatsachen zu Gedanken, von Werken zu Wegen”, 97. o.

⁷⁷ Amikor Heideggert a Hegel-kiadásról kérdezték, emlékeztetett arra a korábbi megjegyzésére, mely szerint a hallgatói feljegyzések, előadásjegyzetek nem egyebek, mint „zavaros források” („Nachschriften sind freilich trübe Quellen”; lásd *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen: Neske, 1959, 91. o.; magyarul vö. Martin Heidegger: *Útban a nyelvhez. Egy japán és egy kérdező párbeszédéből*, ford. Tillmann J. A. Budapest, Helikon, 2001, 42. o.), s épp a Hegel-előadások kiadására hivatkozva adott hangot annak a reményének, hogy őt ez a jó sors elkerüli (Hartmut Buchner: „Fragmentarisches”, *Erinnerung an Martin Heidegger*, hrsg. G. Neske, Pfullingen: Neske, 1977, 47–51. o., itt 50. sk. o.). Mármost akárhogy ítéljük is meg a vonatkozó kiadásokat, elmondható: nem került el.

⁷⁸ Önmagában nem csekély hermeneutikai erőfeszítést kíván e helyen maga a fordítás, minthogy a magyar nyelvben a „religiös”-re két fordítási lehetőség is rendelkezésre áll: „vallási” vagy „vallásos”. Az esetek jelentős részében ez nem okoz különösebb gondot, mivel csupán a két jelző egyike használható. Azt mondhatom, hogy barátom mélyen vallásos (azt viszont nem, hogy mélyen „vallási”), ám „vallási ünnepekről” beszélünk (s nem „vallásos ünnepekről”), „vallási” tárgyokról, ereklyékről – hasonlóképpen „vallási” (s nem „vallásos”) szertartásokról, esküvőkről, temetésekről, „vallási” kérdésekről, dilemmákról, problémákról, felekezeteikről –, lehet továbbá „vallásos” nevelésben részesülni, ám nem „vallási” nevelésben – ezzel szemben a „religiös Leben” fordítására pusztán nyelvhelyességi szempontból, úgy tűnik, mindkét lehetőség rendelkezésre áll: mind a „vallási élet”, mind a „vallásos élet”. A kontextus helyenként itt is egyértelműsít. X „vallásos életet élt” – itt nem jön szóba a „vallási élet”, ezzel szemben ha az illető tárgy „fenomenológiájáról” van szó, mindkét lehetőség

kötet címe egy iskolai füzetborítóra írt felirattól származik, mellyel vallásfenomenológiai jegyzeteit Heidegger összekötötte. Egy másik borítón található az eredeti cím: „A vallási tudat fenomenológiája” (*Phänomenologie des religiösen Bewußtseins*). Ezen a borítón Heidegger később áthúzta a „tudat” (*Bewußtsein*) szót és „élet”-tel (*Leben*) helyettesítette. Annak a számára, aki ismeri Heidegger első világháború utáni gondolati fejlődését és ezen belül a husserli fenomenológiával való elmélyült elvi számvetését, kézenfekvő a felismerés: e szócsere a maga lakonikus formájában Heidegger egész hermeneutikai fordulatát és húszas évekbeli fejlődését megfelelő módon képes jellemezni. Röviden fogalmazva: a „tudat” neokantiánus–husserliánus fogalmának a helyébe az „élet” lép. Egy szó törlődik, s helyébe új szó kerül. Mármost ha nem tudunk erről a fejleményről vagy történésről, attól még a cím (*A vallási élet fenomenológiája*) értelmes marad, a törölt szöveg-, illetve címvariáns ismerete mindazonáltal olyan többletinformációt jelent, amelynek a birtokában egy adott szöveg árnyaltabban, pontosabban, mivel valamely benső történés eredményeként (vagy állomásaként) érthető meg. Ebben a tekintetben hasznos lehet tehát a törölt szövegvariánsok közlése is. Persze adódik a kérdés: mi van akkor, ha a törlést a szerző mintegy csak gondolatban (s nem papíron) hajtja végre? Akkor persze semmi nem marad fenn (ahogy a komputerben sem, hacsak nincs bekapcsolva a korrekúra-funkció, ekkor viszont a korrigált géphibák és elütések is láthatók lesznek). De vajon nem ez történik-e általában? Amikor fogalmazunk, akkor végül is úgyszólván állandóan törünk vagy módosítunk, azaz átfogalmazásokat hajtunk végre – anélkül, hogy az esetek többségében áthúzott vagy javított írásbeli feljegyzéseket hagynánk hátra magunk után.

Szó esett róla, hogy a Heidegger-összkiadásnak a legterjedelmesebb s egyszerűsmd legérdekesebb részét a második sorozatban kiadott előadások tartalmazzák. Ezeknek a sajtó alá rendezése ugyanakkor – ebben a tekintetben a GW Hegel-kiadáshoz hasonlóan – számos nehézséget okoz és jó néhány nehezen megválaszolható kérdést vet fel. Zárjuk jelen írást e kérdések *szaporításával*: azzal, hogy az alapokra kérdezve magára a kiadás tárgyára irányítjuk a kérdést.

Mind a Hegel-, mind a Heidegger-kiadásnak az előadásokat tartalmazó sorozata azzal a nehézséggel találja magát szembe, hogy az elhangzott előadások alapját képező kéziratok – különböző mértékben ugyan, de – hiányosan állnak rendelkezésre, a hallgatói előadásjegyzetekre való visszanyúlás pedig ebben az összefüggésben – egyfajta pótlék gyanánt – tesz szert jelentőségre (Heidegger szerint igencsak kétes jelentőségre). Föl kell tennünk azonban a kérdést: valójában mit is kell itt kiadni? Mi is egy előadás? Írásbeli vagy szóbeli megnyilvánulás? Hiszen az előadás-kéziratok hiányára vonatkozó visszatérő panasz furcsamód hallgatólagosan azt feltételezi, abból indul ki, hogy az előadás éppenhogy nem *elő-adás* (holott az előadás, ha megengedhető ez a magyar nyelv adta szójáték, mégiscsak egyfajta *élő adás*, abból, hogy nem szóbeli, hanem írásbeli megnyilvánulás. Ez a feltevés azonban – enyhén szólva – korántsem kézenfekvő. Hatni mindenesetre csak a szó hathat, a megírt, ám esetleg fel nem olvasott kéziratrészt aligha. Ha egyszer „előadásnak” nevezik, azt kellene mégiscsak kiadni, amit a szerző (szóban, mi másban) „előadott”. Ha rendelkezésünkre áll is az előadás alapját képező kézirat, hallgatói előadásjegyzetek híján honnan tudhatjuk, hogy a megírt szöveg ebben a formában – és teljes egészében – szóban is elhangzott? Azon nyilván el lehet vitatkozni, mi érdemesebb inkább a kiadásra: egy

---

nyitott. Ám épp az a mód, ahogy Heidegger a vonatkozó „fenomenológiát” kifejti, mintegy visszasugárik a követendő fordításra, s sugallja egyfajta formális-neutrális megjelölés gyanánt a „vallási élet”-et.

kézirat vagy esetleg egy magnófelvétel transzkripciója. A kézirat természetesen kiadható, ám inkább az életműnek a „hagyatékban maradt írások” címet viselő sorozatában: az „Előadások” című sorozatnak azonban, amennyiben szó szerint értjük (s hogyan is értsük másképp?), a szóbeli megnyilvánulás rekonstrukcióját kellene célul kitűznie. Ennélfogva ha Heidegger (Hegelhez hasonlóan vagy sem) az első világháborút követő nagy hatású előadásai révén vált Németország-szerte ismertté – egyetemi, azaz szóbeli előadásai alapján, miközben vagy egy évtizedig nyomtatásban semmit sem jelentetett meg –, akkor a fennmaradt hallgatói jegyzetekből a kisugárzó szó hatása nem kevésbé tükröződhet, mint egy alkalmasint töredékes kéziratból, melynek élőszóban való elhangzására nézve nincs biztos támpont. Ha jelen dolgozat fő tézise úgy hangzik, hogy a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben megy végbe, akkor azt kell most kérdeznünk: minek a szövegét kell is sajtó alá rendezés céljából megállapítanunk? Az előadás alapjául szolgáló kéziratét, avagy az elhangzott előadásét? Hiszen az összkiadás sorozatcíme úgy szól: „Előadások” (*Vorlesungen*), nem pedig úgy: „Előadás-kéziratok” (*Vorlesungs-Manuskripte*) vagy „Előadásszövegek” (*Vorlesungs-Texte*). Vajon az egyik minden további nélkül azonosítható a másikkal?⁷⁹

⁷⁹E kérdés további problémák széles spektrumát nyitja meg, melyeknek külön tanulmányt lehetne szentelni. E helyen röviden csak a következőkre utalok. A fenti zárókérdésre adott válasz láthatóan jelentős pontokon kapcsolódik az írásbeliség–szóbeliség témakörre vonatkozó kutatási területhez (lásd ehhez Fehér M. István: „Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika”, *Világosság* XLIX, 2008/6, 25–48. o.; Uő: „Mündlichkeit und Schriftlichkeit aus hermeneutischer Sicht”, *Internationales Jahrbuch für Hermeneutik*, Bd. 8, 2009, 117–145. o.), másrészt – ezzel összefüggésben – egyfajta hallgatólagos választ is jelent arra a kérdésre, mi a filozófia. Ha előadás és előadásszöveg között nem vonunk különbséget, azaz ha a szövegben megfogalmazott kérdésre igennel felelünk (azaz a kettő ugyanaz), akkor a filozófiát hallgatólagosan teljes mértékben az írásbeliséghez kapcsoljuk, írásbeli tanként, tanításként értjük (nem pedig mondjuk életformaként), olyan tanként, melyhez képest véletlenszerű és esetleges a szóbeli át- és továbbadás. Ha ezt az egyoldalú – s a filozófia jónéhány történeti önértelmezésével szembenálló – nézetet elfogadjuk, mindenesetre nehéz lesz megmagyarázni számos – talán a legtöbb – filozófia vagy filozófus *hatását*, tekintve, hogy a hatás végül is valami olyan, ami mindig a véges történelemben megy végbe. Husserl a véges történelemben hatni kívánó világnézeti filozófiával szemben – mely „úgy tanít, ahogy már a bölcsélet szokott: személyiség fordul benne személyiséghez” (ez pedig, tehetjük hozzá, a szóbeliség közege nélkül nyilván nem mehet végbe) – a végtelenre pillantó, *személytelen* tudományos filozófia mellett állt ki; ezen elkötelezettségének egyetemi előadásokon évtizedeken át való szóbeli, *személyes* közlése és kifejtése nélkül azonban e kiállítás aligha tudott volna megfelelő hatást kifejteni (az idézetet lásd Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*, Budapest: Kossuth, 1993, 106. o.). Nem utolsósorban az összkiadás, a Husserliana kötetek kiadására vonatkozó döntés aligha született volna meg, ha nem előzi meg a filozófus életében keltett személyes benyomás, illetve az életmű által gyakorolt hatás.